

GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND

Hitvitáktól a grammatikusok dühéig, a debreceniségtől a cívismentalitásig

„A világ ítélni fog perünkben, amelynek mindazonáltal nincs elmondva egy része”¹ – írta Kazinczy Ferenc debreceni konfliktusai kapcsán. Gondolkodásunkat *A debreceniség mintázatairól* szóló konferencia² is terelheti elmondatlan, továbbgondolásra méltó dolgok irányába. Mérlegeltünk-e minden lehetséges mozzanatot a „debreceniség” pejoratív fogalmát megalkotó Kazinczy és a cívisváros kapcsolatában? Milyen szemléleti, ízlésbeli, társadalmi és egyéb különbségek mutatkoznak a helyi értelmiség és Kazinczy ellentétében? A város lassú mozdulása jól ismert a töröktől felszabaduló, a 18. században megtízszereződő Pest, a Duna völgyének előnyeivel élő majdani főváros felemelkedéséhez képest. De legalább ennyire lényeges kérdés lehetne, hogy miként viszonyult Debrecen 18–19. századi gazdasági és szellemi teljesítménye az ország többi, Duna-völgyén kívüli regionális központjához. A debreceniség és a cívismentalitás irodalmát tekintve kérdéses, hogy egyáltalán történt-e kísérlet összehasonlításra. Kazinczy miért nem méltatott hasonló figyelmére más, viszonylag népes településeket? Azon gazdasági és társadalmi jelenségek, amelyekkel a debreceniség kapcsán találkozunk – a méreteiben és vonzáskörében kiemelkedő település ürügyén – valóban csupán debreceniek-e, vagy a magyarországi polgári fejlődés mezővárosias típusának jórészt általánosítható vonásai? És végül: milyen sajátos körülményei voltak az „idegenség” debreceni tapasztalatának?

A debreceniség fogalma körül kialakult „pennaháború” magvát – a *Debreceni Grammatika* és az Árkádia-pör irodalmát – a kérdéskör egész háttérrel együtt olyan mértékben terhelik elfogult vélekedések, hogy olykor a tények számbavétele és azok interpretációinak dekódolása is tanulságokkal járhat. A bevezető kérdések átgondolásán túl, ezúttal a legfontosabbnak tűnő részletek áttekintésére vállalkozom.

Az idegenség tapasztalata

Az *idegenség* és az *ismertség* világmagyarázatunk eredendő és általános kategóriái. Egy közösség számára az otthon, az otthonos környezet a maga ismert szokásaival, nézeteivel, rendjével és erkölceivel egy meghitt, biztonságos közeget képvisel, amely a

¹ Idézi BALOGH István, *Debreceniség (Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere)*, Studia Litteraria, Tomus VII, 1969, 27.

² A Debreceni Egyetem Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoportja 2018 januárjában tartott konferenciájának termése az alábbi kötetben jelent meg: *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020.

közösség minden tagja számára érthető, melyhez képest az idegen világ baljós, kaotikus térként hat.³ Claude Lévi-Strauss szerint „minden egyes kultúra megpróbál ellenállni az őt körülvevő kultúráknak, megkülönbözteti magát tőlük – egyszóval megpróbál önma-ga lenni. A kultúráknak tudomásuk van egymás létezéséről, és szükség esetén kölcsön is vesznek ezt-azt egymástól; de ha nem akarnak elpusztulni... némileg áthatolhatatlan-nak kell maradniuk egymás számára”.⁴ Ugyanakkor „egyetlen kulturális közösség sem nélkülözheti a másságból eredő innovatív energiákat, [...]. Minél kevésbé érzi úgy egy közösség, hogy világát alternatív értelemvilágok felbomlaszthatják, annál hajlamosabb más kultúráktól kölcsönözni”.⁵ Az idegennel szembeni elhárító viselkedésmód tartóssá-ga tehát a megismerés tapasztalataitól függ és a fenyegetettség csökkenésével határozot-tan átalakul.⁶ De milyenek voltak a helyi tapasztalatok a 18. század utolsó harmadában?

Debrecen 18. századig tartó vallási és etnikai homogenitását tekintve aligha füg-getleníthető egymástól a felekezeti kérdés és az „idegennel” való találkozás problema-tikája. Vallási hovatarozásunk ma is képes befolyásolni látásmódunkat és ítéleteinket – lásd az erőteljes dunántúli protestantizmust szórványhelyzetbe taszító Padányi Bíró Márton működésének felekezeti-függő megítélését⁷ –, ezen túl érzékenyen érinti érdek-lődésünket és ezzel összefüggésben informáltságunkat is.⁸ A *debreceniség mintázatai* című konferencia kötetlen hozzászólásai a figyelmet mai gondolkodási kereteink kö-zött nehezen értelmezhető részletek jelentőségére irányították. Többek között derűs éllel került szóba, hogy a 18. századi debreceniek „nem túlzottan örvendeztek” a ka-tolikus körmeneteknek. Ami az utóbbi vallási demonstrációt illeti, Voltaire hívta fel Európa figyelmét egy 1765-ben történt esetre, amelynek során megégették La Barre lovagot és barátait, mert egy körmenettel találkozva nem emeltek kalapot.⁹ A 18. szá-zadi Debrecen szintén szembesült a jelenséggel, és frappáns (azaz ütőképes) megoldást

³ A fejezet címében jelzett téma háttéréről gazdag nemzetközi szakirodalom alapján ad világos áttekin-tést az alábbi revelatív munka: S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005. Az *idegen* és a *saját* diszkrepanciájának vázlatát a kötet vonatkozó részeire építem: lásd *uo.*, 48–52, 64–75.

⁴ *Uo.*, 67.

⁵ *Uo.*

⁶ *Uo.*, 68.

⁷ Jóllehet a veszprémi püspököt (a protestáns történetírókkal összhangban) Szekfű Gyula és Kosáry Domo-kos is erőszakos térítőnek minősítette, újabb szerzők már „pasztorációként” értelmezik a hajmáskéri ora-tórium lerombolásakor tartott prédikációját, amely alkalommal Padányi Bíró Márton, a helység földesura, a trombitaszóval, zászlós bandériummal érkező püspök-főispán szólt a főszolgabíró (és saját tisztartója) által „tisztesség tételre” összeterelt jobbágyokhoz. Lásd TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Padányi Bíró Márton és a dunántúli protestantizmus*, *Történelmi Szemle*, 1990, 261–262.

⁸ A katolikus egyház debreceni újjáalakulásának 300. évfordulós ünnepségeit követően, a „Templomok Éjszakáján” a Szent Anna-székesegyházat bemutató fiatal házigazdánk könnyeivel küszködve panaszolta, hogy katolikus ember több száz éven át be sem tehetette a lábát Debrecenbe. Kétség sem férhet jóhisze-műségéhez: sejtelve sem volt az ország 18. századi egyházpolitikai helyzetéről.

⁹ A máglyagyújtásra, koholmányok alapján, nyelvük kitépése, majd lefejezésük után került sor. Poór János, *Az elesettek ügyvédje: Árnyak a fény századában*, Rubicon, 1990/4, 7–9.

alkalmazott: körmenetek alkalmával református városi hajdúkkal verették le a járőrök fején hordott kalapokat...¹⁰

Az iménti, periférikus példánál maradva: amikor Debrecen a szabad királyi városi privilégiumok előfeltételeként bebocsátotta a katolikus egyházat, a helyi céhek törvényi kötelezettségük ellenére sem vettek részt a körmeneteken. Ráadásul a megválasztott képviselő testület ezután sem volt hajlandó katolikus templomban felesküdni, ezért az uralkodó büntetésből katolikus szenátorokat nevezett ki a városban.¹¹ Azt Debrecen néprajzának írója is hangsúlyozza, hogy a várost olyan összeforrott közösség lakta, amelynek tagjai egymás között, vagyoni helyzetüktől függetlenül is házasodtak, de ezen a téren egy-két generáción keresztül még a református vallásúak is akadályokba ütközhettek a beköltöző jövevények közül.¹² A „zárttság” irodalmi említéseinek tehát vannak valós alapjai. Az elzárkózásnak azonban már a 18. században is voltak határai: a szabad vallásgyakorlat reményében ide menekült (tapasztalataik következtében radikálisabb) dunántúli protestánsok váltak a város vezetőivé és – ami ezzel egyet jelent – a központi hatalommal szembeni ellenállás szervezőivé.¹³ Részükről az alattvalói hűség hangsúlyozása melletti makacs rezisztencia volt e korszak fő törekvése. Mert a vallástól elkülönülten értelmezhető állam kialakulása még Németországban is¹⁴ csupán a 18. század második felétől volt érzékelhető. A szekularizáció és a differenciálódás jelenségeivel az alábbiakban nemcsak az állam, a közélet és a vallás, de a tudomány és a művészet – ezen belül a „litteraria” és a szépirodalom elkülönülése – vonatkozásában is találkozunk.

*Kazinczy és a konfliktus előzményei
(a felekezeti komponens egyes elemei)*

Abból a tényből, hogy a türelmi rendelet után – csupán 1781 és 1784 között – 1015 protestáns gyülekezet kelt új életre, érzékelhető, mekkora feszültségekkel járhatott a korábbi tilalom.¹⁵ Balogh István klasszikus tanulmányában is megemlíti, hogy az író és a város első nézetkülönbsége többek feltételezése szerint 1787–1788 táján támadhatott,

¹⁰ RÉVÉSZ Imre, *Bécs Debrecen ellen: Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből*, Bp., Akadémiai, 1966, 56.

¹¹ 1770-ben a 1,5%-nyi katolikus népességnek ugyanúgy hat szenátora volt, mint a 98,5% református-ságnak. *Debrecen története 1693–1849*, szerk. RÁCZ István, BENDA Kálmán, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács VB, 1981, II, 145.

¹² BALOGH, *i. m.*, 42.

¹³ Azok, akik szülőföldjükön kiismerték az államvallás terjesztésének hivatalos menetrendjét, és pontosan tudták, hogy mikor mit kell lépniük: a zalakapolcsi Domokosok, Szeremley Sámuel főbíró és mások.

¹⁴ CSEPELI György, PAPP Zsolt, POKOL Béla, *Modern polgári társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987, 315.

¹⁵ Lásd KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Akadémiai, Bp., 1980, 91. Gyülekezet alapítására azoknak a helységeknek volt joguk, ahol 100-nál több protestáns család élt. Később 50 család volt a minimum, de az akkori átlagos családlétszámokkal számolva az 50-nél kevesebb protestáns család együttélése esetén is jelentős tömegekről van szó.

Kazinczynak a toleranciarendelet utáni hivatalvállalásával és kassai tankerületi inspektorságával összefüggésben.¹⁶ Bizonyos véleménykülönbség kétségkívül létezett ezen a téren, előzményei azonban feltétlenül távolabbra nyúlnak: már Kazinczy apja is elfogadta Beleznay Miklós generális és titkára, Bessenyei György koncepcióját, Ferenc fiának hasonló egyházpolitikai pályát szánva.¹⁷ Kazinczy személyes viszonyulását a jövőbe vetett (nem egészen alaptalan) bizalom, szeretett katolikus felesége és leánygyermekai is befolyásolták. Noha a nagy irodalomszervező életének fontos pillanatai közé tartozhatott, amikor Eszterházy Károly érseknek kezét csókolt,¹⁸ ő sok kísértés között is kitartott vallása mellett. Az idők változása, a szabadkőművesség, a folyóiratok felekezeti nyitottsága is bizakodásra adott okot: a református lelkész id. Péczely József körül (1750–1792) csoportosuló komáromi irodalmi társaságban például több katolikus egyházi személy működött, szép egyetértésben.¹⁹

A debreceniek azonban a Ratio Educationis után az állami normák szerint működő ún. *Normalis Nationalis Oskolákat* is elutasították még 1778-ban,²⁰ sőt Kazinczy tankerületi inspektorsága idején határozottan elleneztek iskoláik királyi direktor alá helyezését. (Az új inspektorra euforikusan hatott, hogy protestánsként alkalmazták, ezért is figyelmet érdemel, hogy a norma szerint működő ausztriai – „szagáni” – módszer Kazinczy is ártalmasnak nyilvánította, *Hivatalba Vezető Beszédében*, 1789-ben, a „kitett tzállal ellenkező” eljárás mellőzését kérte.²¹) A debreceniek és az író között kialakult nézeteltérés lényege a különböző felekezeti tanulók közös iskolákba terelése körül lehetett, amely szép eszme megvalósítására – mint látni fogjuk – az egyházpolitikai helyzet változékonysága még valóban nem adott kellő alapot. A Helytartótanács az ellenállást tapasztalva név szerint kérte azok listáját, akik az új iskolai normát ellenzik. Hasonló ügyekért korábban a szenátus egész évi fizetése megvonása volt a büntetés, ennek ellenére a teljes debreceni Konzisztórium aláírta a vakmerő választ: a királyi küldöttség „ide

¹⁶ BALOGH, *i. m.*, 7, 22.

¹⁷ Kazinczy József egy ízben két fiával is meglátogatta a generálist. Ekkor döntötte el, hogy Ferencet a reformátusok bécsi ágensének és „könyvcsináló embernek” neveli. (BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, Bp., Argumentum, 2010, 122.) A debreceniek azonban szilárdabb fundamentumra kívánták építeni vallásszabadságukat annál, mint amit Beleznay Miklós kínált, aki a királynő bizalmasaként sem érthette el, hogy birtokának református jobbágyai részt vehessenek családi kápolnája házi istentiszteletein. A tiszántúliak ráadásul a tárgyalási taktika jó lehetőségét látták a kerületi autonómiákban. Vö. LISZKAY József, *A bugyi konferencia és konvent*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1876, 319–322; SZÉLL Farkas, *Előszó = BESSENYEI György, A bihari remete vagy a világ így megyen; Holmi*, Debrecen, Városi Nyomda, 1894, III–XXXII.

¹⁸ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1978, 308–309.

¹⁹ ZSIGMOND Ferenc, *A Debreceni Kollégium és a magyar irodalom*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1940, 40.

²⁰ Csokonai Vitéz Mihály apja (a betiltott győri gyülekezet lelkészének fia) éppen ebben az évben örököltette meg naplófeljegyzésében az első debreceni katolikus főbírónak a szabad választás elvét megcsúfoló hivatalba léptetését, melyet az egész nép hangos zokogása kísért. *Debrecen története, i. m.*, II, 175.

²¹ FINÁCZY Ernő, *Az újkori nevelés története*, Bp., 1986, 339; G[ÁBORJÁNI] SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1996, 212.

többször ne fáradjon [...] iskoláinkhoz való igaz jussunktól semmi részben el nem állunk”.²² II. József őszinte szándékaival kapcsolatban nem tévedett Kazinczy, viszont az egyházpolitikai erőtér megítélésében Debrecen volt realista, amit legjobban a tanterületi inspektor sorsa igazol. Ő ugyanis már az első kisebb politikai fordulat után – 1791-ben, II. Lipót trónutódlása alkalmával – csakis akkor tarthatta volna meg tanügyi állását, ha katolizál. Nem tette meg, viszont a közös iskolák neveltetésének iránya pillanatok alatt kétségessé vált.

II. József türelmi rendeletétől hosszú út vezetett a felekezeti „kölcsonösséget és viszonzosságot” célul tűző 1848. évi XX. törvényig. A térítő buzgalom és a vallási gyűlölködés enyhültével Fazekas Mihály – a „debreceniség” vitatása és az Árkádia-pör sebeinek tapogatása közben, 1811 táján – maró gúnnyal ugyan, de a megelőző korszakhoz képest némi joggal jelezte új korszak érkezését, a sajátos „paradigmaváltást” Kazinczynak:

Jól tudom, hogy a grammaticusok és versz-szerzők dühe sokkal engesztelhetlenebb a theologuszokénál, mert ezek csak halálig üldöznek, amazok ellenben a holtakat még kevésbé kímélik, mint az élőket.²³ [...] Hitesse el magával, hogy egy philosophushoz semmi sem illetlenebb, mint a papismusz és aristocratismusz szüntelen tartó ostroma²⁴ alatt szenvedő testnek utolsó rugást akarni adni [...].²⁵

Julow Viktor értelmezésében súlyos dolgokról, „két világ, két kultúra” összeütközéséről van itt szó, és ez a megfogalmazás érzelmi töltetéből is kitűnik.²⁶

A vallási pluralizmus térnyerése Európa szerte jelentős szerepet játszott az új nemzetfogalmak alakulásában.²⁷ A nemzeti nyelv sorsa és jövője érzékeny kérdéssé vált, a grammatikusok és irodalmárok dühe ténylegesen a hitviták hevességével hatott. Ezt a körülményt Földi János Kazinczyhoz írott levele is tükrözi, aki senkivel sem kívánt

²² A felvilágosult abszolutizmus oktatásügyi intézkedéseivel szembeni védekezés protestáns szempontból nem tekinthető a világi hatalommal szembeni egyházi ellenállásnak. Az egyházi-világi kettős vezetésre tekintettel a debreceni Kollégiumban a döntő szó eleve a világiak, nevezetesen Domokos Lajos főkurátor kezében volt, aki az Országgyűlésben is azt hirdette, hogy nem a protestáns papság jogait kell bővíteni, hanem a katolikusokét csökkenteni. RÉVÉSZ, *Bécs Debrecen ellen, i. m.*, 1966, 103; G[ÁBORJÁNI] SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium, i. m.*, 75–76.

²³ Vélhetőleg a Kazinczy által Csokonainak halála után juttatott mizantróp és cinikus jelzőkre történő utalás.

²⁴ Az ország keleti részében nemzedékeken át vármegyei tisztségeket viselő Kazinczyak tapasztalatai nyilvánvalóan eltértek a jobbágyi vagy polgári közösségektől. A nemesség a jobbágyfalvakkal ellentétben generációkon át tudta őrizni pozícióit még a Dunántúlon is, hiszen a 18. század végéig a köznemesség 69%-a Veszprém megyében is református maradhatott. Az 1797-es adatot lásd HUDI József, *Könyv és társadalom: Könyv kultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*, Bp., OSzK – Gondolat, 2009, 74, 102.

²⁵ Idézi JULOW Viktor, *Fazekas Mihály (1766–1828)*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 327–330.

²⁶ *Uo.*, 322.

²⁷ S. VARGA, *i. m.*, 70.

grammatikai vitákba, „motskolódó perlekedésekbe” keveredni.²⁸ (Az irodalmi vezér hatására könnyen vált a „nyelvrontó” debreceni elv követőjéből „Hívséges Majma a’ Debreczeni Öreg Magyar Grammatikának.”²⁹) Hogy Kazinczy kálvinistáiból, „a’ Magyar Litteratura elővitelére választott Népből” a kultúra első számú közellenségei kerekedtek, az *A debreceniség mintázatai* kötet tanulságai értelmében is főként a *Debreceni Grammatika* megjegyzéseinek és szerzőinek köszönhető, akik a széphalmi mestertől jelentősen eltérő módon vázolták a nyelvvel, annak megújításával kapcsolatos elveiket, és hevesen utasították el a műfordítások idegenszerűségét.

Anyanyelvéről Kazinczy maga is több munkájában említi, hogy döntő tényezőnek látja születésének helyét, annak idegen hatásoktól mentes, romlatlan nyelvi környezetét. Ugyanez a szempont rendkívül jelentős hangsúllyal szerepel a *Debreceni Grammatika* előszavának gondolatvilágában. Az ország nyelvi egységesülése folyamatában kétségkívül az író szülőföldje, tágabban tekintve az északkeleten beszélt nyelvjárás játszotta a döntő szerepet. Bessenyei is azt a magyarságot tartotta a legtisztábbnak, amelyet a „sárospataki és debreceni Kollégiumban beszélnek”.³⁰ Kazinczy 1789. július 10-én kelt, sokat idézett levelében még úgy látja, „A’ Kálvinista Universalis Nyelve a’ Magyar, a’ Pápastáé a Culinaris Deákság, a’ Lutheranusé a’ Tóth és Német”.³¹ Az iménti idézetekből érzékelhető, hogy a felekezeti címkék nyelvi minőséggel történő összekapcsolása mindennapos lehetett. A témát lenyűgöző alaposággal feltáró Debreczeni Attila szerint „e megállapításban ott visszhangzik a kálvinista identitás szilárd alkotóelemét képviselő hagyomány, mely önmagát a magyarság megtartójaként értelmezi”.³² A folyamat valóban elindult azon az úton, amelyen idővel etnikai tartalmat is hordozó „melldöngető” hagyománnyá vált, de Kazinczy maga, sorainak írásakor még úgy látja, hogy a felnevelő környezeten kívül „ennek [a magyar nyelvi kvalitásnak] forrását az Oskolákban találom”.³³ Más 18. századi szövegek szintén az utóbbi magyarázatot erősítik: „A kálvinisták mind magyarul tanulják keresztyéni leckéjüket [...] úgy, hogy egész Magyarországon minden religión való község a kálvinistákét magyar vallásnak nevezi”.³⁴ A nemzeti nyelvű liturgián és a kátétánításon túl a református iskolák tanulóit (iskolán kívül is) legációkra, anyanyelvű bibliaolvasásra és könyörgéseik saját szavaikkal történő elmondására,

²⁸ Földi különösen Rájnis Józseftől tartott, indokait nyers kíméletlenséggel tálalva: nem mert grammatikát írni „Rájnis életében, minthogy mindenikbe bele vágta fejszóját, ’s vártam, hogy ő is egyszer Atyjaihoz takaríttatik, és akkor az igazságot szemfedél nélkül ki lehet mondani.” TÓTH Péter, *Fejezetek egy grammatika regényéből*, Debreceni Szemle, 1998/1, 51.

²⁹ *Uo.*, 57.

³⁰ A pozsonyi Ráth Mátyás, a Magyar Hírmondó szerkesztője szintén azzal kecsegtette leendő olvasóit, hogy az alföldi, „Tisza-mellyéki” nyelvet használja majd. KOSÁRY, *i. m.*, 312–316.

³¹ *Kazinczy Ferenc levelezése*, I–XXI., kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890–1911 (a továbbiakban: *KazLev.*), itt: *KazLev.* I, 395–396.

³² DEBRECZENI Attila, *A debreceniség: Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése = A debreceniség mintázatai*, *i. m.*, 45.

³³ *KazLev.* I, 396.

³⁴ BÁRÓCZI Sándor, *A védelmezett magyar nyelv*, kiad. SZIGETHY Gábor, Bp., Neumann, 1984, 25. (kiemelés tőlem)

magyar nyelvű memoriterek tanulására ösztönözték a latin tannyelv idején is.³⁵ Felekezeti eltérésekre utal a nyomdatermékek nyelvi statisztikája is: míg a 16–17. században Nagyszombatban 20%, Debrecenben 72%, a 18. században országosan 32%, Debrecenben 60% a magyar nyelvű kiadványok aránya, amelyek nemritkán több tízezer példányban jelentek meg.³⁶

Bíró Ferenc monográfiája több fejezetében feltételezi, hogy Kazinczynak a város ellen táplált ellenszenvéhez hozzájárult – például a Domokos főbíróval történt, alább részletezendő összetűzése kapcsán –, hogy a debreceniek egyik csoportja felekezeti szempontból értékeli a magyar irodalmat. (Sőt, az író debreceni barátai és ellenfelei úgy különböztethetők meg, hogy az utóbbiak vallásilag elfogultak.³⁷) A kultúra felekezeti megközelítése ebben a korban aligha vallott egyedi szemléletre: Verseghy Ferenc (1757–1822) halálos ágyán arra intette környezetét, hogy „ne bízzanak az új irodalomban, mert protestánsok csinálják”.³⁸ Valójában nem az elfogultság szivárgott be az irodalom szentélyébe, hanem az egységesülő nyelv és irodalom kezdett elkülönülni egy vallásilag motivált közegtől. Debreczeni Attila kiemeli, hogy Kazinczy vélekedése a felekezetiességről az idők során sokat változott ugyan, de olykor ő maga is leírt hasonló mondatokat: „mi [kálvinisták] tisztábban beszélünk in corpore mint ők,” sőt szerinte a katolikus Orczy „inkább is volt poéta, mint magyar”.³⁹ Ráth Mátyásról egyenesen úgy véli, a nyelv megtanulása nem elég, mert csak az tekinthető magyarnak „akit a magyar Athénás szült és nevelt”.⁴⁰

Az iménti szempontok tehát aligha mélyítették a város és az író ellentétét, inkább annak kirobbanása után adtak támadási felületet és kitűnő lehetőségeket a nagy „kürtölő és kürtöltető”⁴¹ számára a kommunikáció területén. Mert az adott hazai közegben

³⁵ Az 1770-es, *Methodus* néven ismert, nyomtatott debreceni tanrend egyebek mellett Szenci Molnár Albert Zsoltárainak tucatjait memorizáltatta minden egyes tanévben. Lásd G[ÁBORJÁNI] SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium, i. m.*, 336, 341–345. A katolikus egyház a Szentírás olvasásának szabályaival összhangban 1920-ig „következtesen tiltotta” bibliatársulatok alapítását. *Magyar Katolikus Lexikon*, szerk. DIÓS István, Bp., Szent István Társulat, 1993, 825.

³⁶ BENDA Kálmán, *A debreceni nyomda és a magyar paraszti műveltség = B. K., Emberbarát vagy hazafi: Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*, Bp., Gondolat, 1978, 435; GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *A debreceni nyomdászat évszázadai*, Hittel, 1992/9, 27.

³⁷ BÍRÓ, *i. m.*, 216–217, 221.

³⁸ SZERB, *i. m.*, 253. – Verseghy többek szerint „protestáns összeesküvést sejtett mellőztetésbe torkolló élet-útja okaként.” Lásd SZÖRÉNYI László, *Előszó = VERSEGHY Ferenc, Értekezés a Szentírás magyar fordításáról*, Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1987, VIII. – Kazinczy Kölcseyhez írott levelében szintén említi egy „utálást érdemlő” összeesküvést „a’ mellynek titkos kovásza Verseghy [...] és a’ Pápietaság’ fényéért buzongás [...]”. *KazLev*, XV, 204.

³⁹ Más ellenfelekkel szemben viszont maró gúnnyal tárgyalta azt a vélekedést, amely összefüggést tételez fel Pázmány tökéletes magyarsága és váradi református születése között. DEBRECZENI, *A debreceniség, i. m.*, 44–45.

⁴⁰ BÍRÓ, *i. m.*, 171.

⁴¹ Kazinczy Ercsey Dániel debreceni professzorhoz, 1819. május 9. „Füredi Vidának (igaz nevével Verseghy Ferencnek) új oka lesz azt híresztelni, hogy magam kürtölök ’s kürtöltetek magamnak.” *KazLev*, XVI, 382.

a kálvinistaság éveken át történő pejoratív említése vélhetőleg azt is elősegíthette, hogy az ország felekezeti többségének közvéleményét és véleményformáló értelmiségét viszonylag csekély erőfeszítéssel állítsa maga mellé egy vitában.⁴² A *Mondolat* körüli botrányt például roppant célszerű lehetett „Kálvin fiainak” bosszújaként, vagy dunántúli zwingliánus összeesküvésnek interpretálni.⁴³ Szövegeiben említi ugyan a „Grammatikai Catholicizmus, Grammatikai protestantizmus, Grammatikai Deizmus” konfliktusait, de az Universitas, a katolikus egyház, a Helytartótanács és a „Tülduna” ellenében nem üthetett meg hasonlóan éles hangot, legfeljebb egy „hatalmas kéz” szerepéről szólt.⁴⁴ Óvatosságára jellemző, hogy amikor lefordította Pyrker érsek hősköteményét, 1831-ben is „titáni vakmerőségnek” minősítette a fiatalok Pyrker-kritikáját.⁴⁵ Az adott kommunikációs térben ugyanakkor Debrecen védekezése minden területen folytonos akadékoskodásnak tűnt, a vallási jellegzetességek könnyen minősültek devianciának, a „másként gondolkodás” politikai megbízhatatlanságnak. A „másság” és a csökönyös ellenállás önmagában és magától értetődően ártott a város megítélésének.⁴⁶

Ebből a nézőpontból tekintve Kazinczy megjegyzései annál hatásosabbak lehettek, minél inkább az általa képviselt nívó alatt születtek. Például Szervét,⁴⁷ illetve Debrecen és Sodoma együttes említése valóban nem a széphalmi magaslatokon jártak, kiváltképpen azzal a kíséző megjegyzéssel, hogy „[e]zeket epével venni ’s belőle azt vonni-ki, hogy D[ebrecen]t szurkálom, csak bolond fogja”.⁴⁸ Mint Gyapay László rávilágít, a nyelvi és stílári túlkapásaival szembeni ellenvetéseket Kazinczy azzal hozta összefüggésbe, hogy a reformátusok vallásgyakorlatuk során a katolikusoknál kevésbé éltek művészeti eszközökkel: a kálvinisták „szeme nem lát festést, füle nem hall muzsikát”. „Nem annak kell tulajdonítani az elsőséget, a’ ki poltolékul Muzsikát, festést, Architecturát ad az felett a’ melly póltolékul semmit nem ad?”⁴⁹ (Ez a szemlélet abban a közegben és

⁴² „Tudod-e tehát, hogy Debreczenben és Álmosdon az Antimondolatért épen oly dühvel haragusznak, a mily örömmel azt a váradiaik olvasták. Azok a Calvin gonosz fiai talán nem is gyuladtak volna fel, s nem rázattak volna ki indolentiájokból, ha ezek a Róma sorsosi nem mutatták volna örömköt [...]” Kölcsey levele Szemerének 1816 március 28-án. Idézi: *Mondolat*, Dicshalom, 1813, kiad. BALASSA József (két hasonmással), Bp., Franklin, [1898], 14.

⁴³ BÍRÓ, *i. m.*, 512.

⁴⁴ *Uo.*, 659–660.

⁴⁵ SZERB, *i. m.*, 308–309.

⁴⁶ „A felvilágosodás katolikus hívei részéről könnyű és olcsó viszontvád és védekezés volt a protestánsok folytonos tiltakozásaira a korlátolt maradiság és az egyoldalú felekezetieskedés bélyegét rásütni...” RÉVÉSZ, *Bécs Debrecen ellen*, *i. m.*, 1966, 91.

⁴⁷ A Szervét-ügy kortársi ökumenikus megítéléséről és európai „jogállami” háttéréről lásd GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Egy Keresztyén Respublika, Debrecen = A debreceniség mintázatai*, *i. m.*, 78.

⁴⁸ Idézi DEBRECZENI, *A debreceniség*, *i. m.*, 43, 112. lábjegyzet. A fenti idézet előtti szövegrészt szintén citálja: „...egy két töviset raktam virágaim közé; péld. ok: a’ Debreczen tüzeben megégett Voltairra – Servétet előhozni, s a’ bérekesztés soraiban visszatekintés által kövé válást, melly tacite Debreczent Sodomává teszi. [...]»” *Uo.*

⁴⁹ GYAPAY László, „A tisztább ízlésnek regulájival”: *Kölcsey kritikusi pályakezdése*, Bp., Universitas, 2001, 162–163.

azokban a korszakokban érvényesíthető, ahol és amikor a művészet egyetlen lehetséges terrénumát az egyház biztosítja. Magyarország ekkoriban igen közel állt ehhez a helyzethez. Kazinczy és követői mégis mintha megfedkeztek volna Rembrandtról és a teljes németalföldi festészetről, arról a körülményről, hogy a kultuszképek imadásának tilalma nem egyszerűen a templomok falain szorította kívül a festészetet, hanem egyúttal – a szükséges társadalmi fejlettség esetén – hatalmas lendületet adott a világi festészet kiteljesedéséhez.) Bár a felvetés ugyanúgy alkalmas volt a többség rokonszenvének megnyerésére mint Káldi bibliafordításának a Károli fordítás fölötti minősítése, mégsem egészen alaptalan. A modern hermeneutikai irodalom is nyilvántartja a kép és a szó, a *pictura* és *scriptura*, a manifesztáció és proklamáció, az ikonolatria és bibliolatria (képimádat és bibliaimáadás) ellentétpárjait.⁵⁰ Együtthatásuk vagy elkülönülésük következményekkel járhat. Mint ahogy irodalmi megfontolásból is figyelmet érdemel, hogy a református retorikában a közérthetőség dominált, és ez a célkitűzés nemcsak a hitszónokok hatékonyságának volt alapfeltétele. Ebben a közegben a világos, célra törő közlésmód a *litteraria* korszakának írásművei esetében is legalább egyenrangú cél lehetett az esztétikai minőséggel, amely Kazinczy számára mindennél fontosabbnak bizonyult.

Az a mód, ahogy Kazinczy az ellentétek súlyosbodásával a kálvinizmust magát (és vele gyakran azonosítva) a debreceniséget kezdte emlegetni, egyúttal társadalmi és ettől nem mindig függetleníthető művészetszemléleti, elvi és ízlésbeli különbségekből is fakad. A „fentebb stíl” híveit joggal ingerelhette a Debrecenben („népi sarjadékoknak”, ráadásul tantárgyként) okított poézis művelőinek tömegtermelése, „a minden kar és rendbeli ’lagziszok’ [alkotásai] kiknek népszerűsége egy Kazinczy homlokát nem engedé a méltó babérhoz jutni”.⁵¹ Irodalmunk vezére azonban *efféle* rút babérokhoz aligha óhajtott jutni: e többre hívatott növényt „patika búzú” konyhanyelvi csúfsággként utasította ki Csokonai költészetéből.⁵²

Domokos Lajos szerepe

Irodalomtörténészek egységesek annak megítélésében, hogy a Csokonai-nekrológ és az Árkádia-pör előtt elsősorban a *Debreceni Grammatikában* megfogalmazott debreceni állásfoglalás – az új műfordítások heves kritikája – keltett feszültséget, melyhez társítható néhány rokon jellegű, alább ismertetendő részletkérdés. Kazinczy és a „város”

⁵⁰ FABINY Tibor, *A keresztény hermeneutika kérdései és története*, Bp., Hermeneutikai Kutatóközpont, 1998, 80, 92.

⁵¹ ARANY János, *Irányok*, idézi BÁN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1964, 6. A vonatkozó részt lásd ARANY János *összes művei*, szerk. VOINOVICH Géza et al. (a továbbiakban AJÖM), Bp., Akadémiai, 1968, XI, 158.

⁵² „A’ babér iszonyú nevével csak az fog élni, a’ ki tompa érzeni, hogy a patikai ’s konyhai szókkal szép munkákban élni nem szabad.” KAZINCZY Ferenc, *Tövisék és virágok*, Széphalom, 1811, 47. Lásd még GYAPAY, *i. m.*, 169.

ellentétének eszkalációjához nyilvánvalóan hozzájárultak egy 1802-ben Domokos Lajos társaságában elköltött ebéd kölcsönös sértegetései. A témát *A debreceniség mintázatai* kötetben részletező Debreczeni Attila e beszélgetésnek is kiemelte legfontosabb mozzanatát.⁵³ A széphalmi mester közismert és bevallott hiúságát figyelembe véve saját leírása alapján sem látom életszerűnek, hogy Domokos Lajos otromba válaszára, mely szerint a ma élő írók közül ő *senkit* sem tekint poétának, Kazinczy csupán Virág Benedek, illetve Ányos Pál nevében bántódott volna meg. Nem mellékes ugyanakkor, hogy az ő kérdése is állításokat hordozott. Az író bármennyire nyájának láttatja magát az alábbiakban, a sértő választ provokáció előzte meg:

Tudom, mondám azzal a' modestiával, a' mellyet tőlem egy 75 esztendő's Öreg jelenléte kívánt, és azzal a' csendes vérrel, a' melylyel a' jó ügyet kell védeni, tudom, hogy a' DEA DEBRECZEN (vel imitationem DEA ROMA, fictum) – senkit nem ismer Magyarnak, csak azt, a' ki Debreczenben neveltett, és olyan maradt, mint ott volt; de ha hát az Úr Uram Bátyám Ányost nem ismeri Poétának és Magyarnak, kit ismer annak az élő írók közt.

Domokos indulatos, temperamentumos, parancsoláshoz szokott ember volt, akinek önfegyelmel elfojtott érzelmei időnként féktelenül törtek elő.⁵⁴

A történet gyorsan született leírásából érzékeljük, hogy mit talált sérelmesnek az egyik fél, de a metakommunikációt nem láthatjuk, illetve a mindig meghallgató másik fél gondolatait sem ismerjük. Lehetséges, hogy a főbíró *senkit* sem kívánt kortársai közül poétai címmel megtisztelni, az viszont a *Debreceni Grammatika* előszavában megfogalmazott, oldalakon át sorolt kemény kritika ismeretében elképzelhetetlen, hogy ő és munkatársai az általuk kárhozott fordítások sorát ne ismerték volna. Mivel a történetnek csupán az egyik fél részéről maradt leírása, nem tudhatjuk, hogy egyes válaszok milyen kérdésekre születtek, így abban sem lehetünk tökéletesen bizonyosak, hogy a hallei és utrechtai egyetemeken tanult, Fénelon-fordító Domokos 75 éves korában valóban olyan szánni valóan „kaczagta” Klopstockot, Wielandot, mint azt levelében Kazinczy beállítja.⁵⁵ Szerb Antal, aki irodalomtörténetének *A diktátor* című fejezetében foglalkozik az íróval, elismerte ízlésreformjának szükségességét, ugyanakkor riválisai ellehetetlenítésének példáival érzékelteti „milyen jól tud Kazinczy gyűlölni”.⁵⁶ A bosszú

⁵³ DEBRECZENI, *A debreceniség*, i. m., 38.

⁵⁴ A Türelmi Rendelet templomi kihirdetésekor például a sírástól egy időre félbe kellett hagynia beszédét. RÉVÉSZ, *Bécs Debrecen ellen*, i. m., 50.

⁵⁵ „Képzeld, Domokos, a' ki a' Gellért és Gottsched ideje között járt Lipsiába, Klopstockot, Wielandot, etc. etc. kaczagja. Mit csináljon az ember az ilyenekkel?” KazLev. II, 501.

⁵⁶ SZERB, i. m., 248. Kazinczy diktátori szerepének kortársi értelmezéséről lásd *A Mondolat és a Felelet bírálata az Allgemeine Literatur-Zeitung-ban = Mondolat*, i. m., 84. – Lásd még CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 202.

szándéka hosszú éveken át ontott leveleiben valóban gyakran tetten érhető: „Debrecen ezután nem fogja oly igen bátor képpel lövöldözni villámjait.” „Debrecen lassabb hangon fog diktátoroskodni.”⁵⁷ Debreczeni Attila is a város „ostorral és korbáccsal” történő megzabolázásáról, „egy némiképp démonizált Debreczen-képzet” kialakulásáról szól, a „magával eltelés [...] kisvárosi” lelkéről, amely „mindent a maga szemével lát [...], maga fülével hall”.⁵⁸ A jelek szerint Debrecen vezető értelmiségének már tudnia kellett volna, hogy kinek a szemével lásson: annak a megfellebezhetetlen tekintélynek a szemével, akinél minden új író jelentkezett kéziratával, aki „megírta, hogy mit vár az új írótól, és hogyan kell ezután írnia”,⁵⁹ és aki ráadásul „azt sem igen szívelheti az írókban, ha – mint a debreceniek esetében – több van belőlük egy bokorban”.⁶⁰

Mindenesetre az 1802-es találkozás következtében a latin, német, francia és olasz nyelveken kéziratossá források szerint is kiváló Domokos (Komáromi Csipkés György bibliafordító professzor családjából) a Kazinczyval rokonszenvező újabb fikciós irodalomban suksükölő figuraként jelenik meg.⁶¹ Az a főbíró kap efféle bemutatást – aki az ellentáborához tartozó, folyton ellene szavazó Keresztesi József szerint „Bihar vármegye esze, szája, spiritusa, pennája” volt, aki országgyűlési követként is a magyar nyelv jogaiért küzdött – akit debreceni látogatása során Bethlen Elek a jénai *Allgemeine Literaturzeitung* és Charles Rollin francia nyelvű történeti munkájának olvasása közben talált.⁶² Hogy a Kazinczyval történt összeszólalkozás idején, a halála előtti évben milyen szellemi állapotban lehetett Domokos (1728–1803), azt legpontosabban talán utolsó leveleinek elemzése árulná el. Mindenesetre Fénelon *Télémaque*-jának fordítását, melyen „saját gyönyörűségére” haláláig dolgozott, éppen ekkoriban, 1802 júliusában fejezte be, és ugyanennek az évnek decemberében végzett a kézirat első revíziójával. Ráadásul az 1782-ben kezdett munkának csak első hat fejezetén dolgozott 1801. december 31-ig (amikor véletlenül ráért), tehát a nyomtatásban közel ötszáz oldal terjedelmű kötet négyötödével a Kazinczy-affér idején birkózott meg.⁶³

⁵⁷ DEBRECZENI, A *debreceniség*, i. m., 31–32.

⁵⁸ Uo., 42, 27–28, 43.

⁵⁹ SZERB, i. m., 263.

⁶⁰ NÉMETH László, A *tekintélyes ifjú* = N. L., *Az én katedrám*, Bp., Szépirodalmi, 1975, 183. Az éles Kazinczy-kritikájáról ismert esszéíró felsorol néhány hazai szerkesztőt és szerzőt, akikről úgy véli, hogy irántuk a széphalmi mester hűvös, gyanakvó vagy fanyalgó volt.

⁶¹ Domokos Lajos családjának négy-öt generációja nyugat-európai egyetemeken tanult, anyai nagyapja Bihar-megyei alispán, dédapja bibliafordító professzor, apja Osterwald-fordító volt. Lásd BORBÉLY Szilárd, *Istenasszony Debrecen (Dea Debrecen)* című színművét. – Szilágyi Márton szerint „ahogyan ez a találkozás [Kazinczy és Domokos között] Borbély Szilárd darabjában szerepet kap, jórészt fiktív elemekből áll össze, ami már nem egyszerűen a rendelkezésre álló források alapján készült interpretáció”. SZILÁGYI Márton, *Borbély Szilárd: Bohóskodás a halállal (Istenasszony Debrecen)*, *Studia Litteraria*, 2016/1–2, 32.

⁶² Találkozásuk 1795-ben történt. Lásd RÉVÉSZ Imre, *Sinai Miklós és kora*, Bp., Akadémiai, 1959, 100; Uő., *Bécs Debrecen ellen*, i. m., 51.

⁶³ Molnár Ágnes szerint 1781-ben sietett lefordítani egy Álom II. Józsefről című röpiratát is (MOLNÁR Ágnes, *Debreceni arcok a felvilágosodás századából*, Bp., szerzői kiadás, 1939, 84), melynek fordítását Kazinczy is neki tulajdonította. *KazLev.*, I, 588. A fordítás kéziratát lásd a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (továbbiakban TtREK) Kézirattára, R 423.

Tekintélyes könyvtárán kívül a Kollégiumét is rendszeresen használta. Az intézmény 1798 és 1801 közötti időszakból fennmaradt kölcsönzési naplói⁶⁴ is tanúskodnak olvasmányairól: ekkoriban latin, magyar és német műveken kívül kölcsönözte például a *Nagy Francia Enciklopédia* és Prévost abbé *Histoire générale des voyages* című művének egy-egy kötetét. Újdonságok iránti érdeklődéséről árulkodhat Cook kapitány útleírásának kölcsönzése, bár az sem zárható ki, hogy Fénelon művének fordítása, azaz egy görög „hajós”, Ulisses fia tengeri kalandjainak megértése érdekében ébredt benne fokozott kíváncsiság a hajózással kapcsolatban. (Mint a *Debreceni Grammatika* mondja: „szükséges, hogy az idegen Nyelvű Íróban nem csak a’ szókat, hanem a dolgokat is Értsük.”) Egy hetven év fölötti közéleti embertől nem tekinthető tipikusnak egy ifjúságot olvasásra és irodalomra nevelő mű, Charles Rollin *De la maniere d’enseigner les belles lettres* című köteteivel történő ismerkedés sem. Utóbbi olvasmánya foglalkozik a grammatikával mint iskolai tantárggyal, az ízlésneveléssel, a stiláris kifejezés szépségeivel, így minden bizonnyal kapcsolatban áll a Kollégium főgondnokának szerepkörével, aki a német mellett a francia nyelv tanítását is bevezette Debrecen oktatási gyakorlatába.

*Organikus fejlődés vagy mintakövetés?
Domokos Lajos mint fordító*

Mint Debreczeni Attila *Ki ütött vissza először?* című írásában részletezi, már az 1795-ben megjelent *Debreceni Grammatika* Előljáró Beszéde egyértelmű állásfoglalást tartalmazott az 1780–90-es évek fordításvitájával kapcsolatban, kifejezetten a kassai Magyar Museum koncepcióját kritizálva. Kazinczy indulatait ez a bíráló is táplálhatta. Debreczeni Attila szerint a háttérben „az irodalmi megújulás mintakövető, illetve organikus alternatívája jelent itt meg csírájában”. A Magyar Museum felfogása ugyanis az eredeti művet helyezte előtérbe, a fordítás nyelvének rovására. Ez a törekvés, amennyiben – árnyoldalaitól eltekintve – csupán lehetséges művészi hatásaira figyelünk, „irodalomteremtésként” is értelmezhető, mert „az idegen mintának való megfelelés megkívánja az irodalom nyelvének, műfaji rendjének, hangnemeinek radikális megújítását”.⁶⁵ Az idegen minták követéséről Domokos Lajos az ellenkezőjét gondolta: Fénelon művéhez írott, 1782-ben datált Előljáró Beszédében úgy vélekedik, hogy a jó fordító képes

az idegen nyelveket a’ magok ruhájából egészszen le vetkeztetni, és a’ miénkbe öltöztetni... mi az igaz Magyarság? és mi nem az? aze, mikor szórul szóra fordítsz és a’ szóllásoknak formáit az idegen nyelvből a’ miénkbe által hozod, vagy még szavaink jelentését is meg változtatod, hogy már ne azt tegyék a’

⁶⁴ TtREK R 73/1. és 2.

⁶⁵ DEBRECZENI Attila, *Ki ütött vissza először?* = *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. AMBRUS Judit et al., Bp., 2009, 46–50.

mit eddig tettek, hanem azt amit a' Németek és Francziák érzenek rajta? vagy pedig az, mikor a' nálunk szokatlan szóllásoknak formáit meg nem hagyod, hanem azok helyett olyanokat teszel, a' mellyekkel élnek a' Magyarok, és a' mellyeknek éppen az az értelmek és erejek.⁶⁶

Rousseau és az egész 18. század egyik legkedveltebb olvasmánya, a *Télemachos* nem más, mint a görög civilizáció pedagógiai célzatú bemutatása a jövő elitje számára, és ebben az értelemben szintén nem függetleníthető a Kollégium főgondnokának törekvéseitől.⁶⁷ (Rokon témában született Barthélemy még említendő *Anacharsisa* is.⁶⁸) A témaválasztás mögött ne keressünk avas nosztalgiákat: e korban még a francia forradalom szélsőségei is görög-római példákra utaltak, ha mozgósítani akarták hallgató-ságukat.⁶⁹ Az előszó őriz műfordítással és nyelvhasználattal kapcsolatos elvi utalásokat, a műfaj kínjait átélő, de „örömost” olvasó ember tapasztalatával:

[M]ikre vigyáztam? sok volna itt előbeszélni: egy *Grammatica lenne belőle* [...] a' ki fordít akár mint vigyázzon, még is marad valami a' fordításannak a' nyelvnek köntösébül, a' mellybül fordít, kevés is találtatnék olyan fordítás, ha ugyan találtatik, a' mellyen az eredeti nyelvnek nyomai avagy csak imitt amott meg ne tetszenének: holott éppen abban állana annak tökéletessége, hogy azok ne esmerszenének rajta, mégis ki volna téve az eredeti könyvnek egész érzelme, ereje, indúlattya, írásának vagy beszédjeinek módja, neme, hangja és notája.⁷⁰

Hangsúlyozza, hogy nyelvünket nem lehet azonnal olyanná tenni, mint az évszázadok óta anyanyelvükön alkotó nemzeteké. Csupán az ortológiával vádoló irodalmi vezér nyomán terjedhettek el meglepően széles körben – a nyelvészeti és irodalomtörténeti szakirodalomban is – olyan képtelenségek, melyek szerint a *Debreceni Grammatika* szerzői a nyelvet befejezett egésznek tekintik.⁷¹ Bíró Ferenc a debreceniek javasolta Tudós

⁶⁶ François de Salignac DE LA MOTHE-FÉNELON, *Telemaknak az Ulisses fiának csudálatos története*, ford. DOMOKOS Lajos, kiad. KÖPECZI Béla, Bp., Magyar Helikon, 1980, 32. (A továbbiakban FÉNELON, *i. m.*) A fordítás eredeti kéziratát lásd TtREK Kézirattára, R 449/i.

⁶⁷ Frédéric BARBIER, *A könyv története*, ford. BALÁZS Péter, Bp., Osiris, 2005, 285; Georges GUSDORF, *L'avenement des sciences humaines au siècle des Lumières*, Paris, Payot, 1973, 118.

⁶⁸ Barthélemy abbé 1788-ban publikált művének példátlan franciaországi sikerét több ízben is említi a 18. század nagy eszmetörténeti összegzése *Le voyage du jeune Anacharsis en Grèce vers le milieu du quatrième siècle avant l'ère chrétienne*. Vö. GUSDORF, *i. m.*, 210, 224.

⁶⁹ *Uo.*, 209–211.

⁷⁰ FÉNELON, *i. m.* (kiemelés tőlem)

⁷¹ MISKOLCZY Ambrus, *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig*, Bp., Lucidus, 2009, II, 82. – „Ez a mű a nyelvet befejezett egésznek tekinti, amelyen változtatni nem szabad.” Forgács Róbertet idézi SEBESTYÉN Árpád, *Kétszázéves a „Debreceni Grammatika”*: *Megjegyzések egy máig tartó vitához*, A Kossuth Lajos Tudományegyetem Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve, 34, Debrecen, KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1997, 35.

Társaság kapcsán érvel hasonlóan: amennyiben ez a nyelvművelő közösség a köznép nyelve ismeretében próbálja korrigálni az idegenszerűséget, a debreceniek egyúttal azt is állítják, hogy „a magyar nyelv a *maga* tökéletességében már létezik”.⁷² A főbíró más-ként látta ezt a kérdést. A nyolcvanas években az ismeretterjesztő munkák fordítását vélte az új szavak alkotása legsürgetőbb terepének, de szerinte még ebben a műfajban „sem lehet egyszeribe mindent úgy eltalálni, hogy a Magyar szájban és fülbenn keresztül ne akadjon. *Idő is kívántatik ahoz, míg az olyan ujj szóknak a' java kiválogatódik és bebevődik, a' mint más nyelvek példájából láttuk*”.⁷³

Domokos fő céljai közé tartozott a *világosság* és az *egyszerűség* (simplicitas) megvalósítása, melyet a kor nyelvén *együgyűségnek* mondtak. Szól a nyelvújítás kérdéseiről is. Munkája során megtartotta a közismert latin szavakat, sőt három-négy ismertebb francia kifejezést is. A két évtizeddel korábban elkészült első fejezetet a régies igeidők, a *vala* gyakori alkalmazása tette nehezkessé. Ez a húsz év azonban – és Kazinczy szerepét ezen a téren aligha kisebbíthetjük – jelentős változást hozott a magyar nyelv használatában. Míg a nyomtatott változat korai fordítású első fejezetének első lapján tíz alkalommal fordul elő a *vala*, az utolsó fejezet első lapján egyszer sem.⁷⁴ Bár a megszámlálhatatlan tanulságot hordozó szöveg a század végéig sem érett a mai olvasó számára minden részletében élvezhetővé, az eltelt két évtized hatása jelentős. Kéziratában, az általa választott magyar szavak mögött ritkán, indokolt esetben zárójelben tüntette föl az eredeti franciát, és új szavak gyártása helyett időnként igyekezett röviden és találóan körülírni a problematikus fogalmakat. A címben szereplő *kaland* (Les Aventures de Télémaque) helyett például Telemaknak *csudálatos történeteit* alkalmazza, nem a legkövetesebb megoldásként. (Érezhette a körülírás problematikus voltát, mert az eredeti kéziratban – a nyomtatott szövegkiadással ellentétben – áthúzva szerepel a csudálatos jelző.⁷⁵) Igen gyakran találkozunk telitalálatokkal is: a *chaos*-t zúrzavarként, az *embarassan*-t bajosnak fordítja. Összegzésként elmondható, hogy volt annyi személyes tapasztalata, melynek alapján a műfaj kihívásairól véleményét mondhatott.⁷⁶

⁷² BÍRÓ, *i. m.*, 209. A debreceniek az Előjáró Beszédben és a Grammatikában a nyomtatott szövegek megítélését és korrekcióját a „Nyelv természetének” tiszteletben tartásától tennék függővé, azaz nyelvünk egyedi karakterének és logikájának rendelnék alá, továbbá a Grammatikában általuk felismert vagy még lapangó és más tudósok által feltárandó szabályszerűségektől, azaz *Reguláktól* remélik.

⁷³ FÉNELON, *i. m.*, 33. (kiemelés tőlem)

⁷⁴ *Uo.*, 37, 447.

⁷⁵ A nyomtatott változat viszonylag sok hibával adja vissza a kézirat helyesírását. A fentebb jelzett okból (mivel a szöveg zöme húsz évvel későbbi) az sem tekinthető szerencsésnek, hogy a közreadó Köpeczi Béla a kísérő tanulmányban a három kortárs fordításból mechanikusan a legelső fejezet első részét közli összehasonlítás céljából. FÉNELON, *i. m.*, 19–25.

⁷⁶ Peiszisztratosz halálát például a következő biblikus hangzású sorokkal örökíti meg: „Kinyújtóztatta őtet bárson ágyra, hol az ő félre hajtott fejével és a' halálnak sárgaságával hasonló volt egy fiatal fához, melly minekutánna befedte a' földet az ő árnyékával, és az ég felé virágzó ágakat bocsátott, be vágattatott a' favágónak éles fejszéje által; nem tartják már őt az ő gyökerei, sem a' föld, az a' gyümölcsöző anya, melly annak tövét méhében táplálja; el lankad, az ő zöltsége el enyészik, nem tarthatya tovább magát, le dül, az ő ágai, mellyek befedték vala az eget, a porbann hevernek el fonnyadva és meg száradva [...]” FÉNELON, *i. m.*, 400.

Témánk szempontjából egyáltalán nem mellékes az sem, hogy éppen Domokos Lajos volt, aki 1797-ben az iskola főkurátoraként, a Debreceni Kollégium magyar tanítási nyelvre való áttérését elindította. Az előterjesztés nem csupán a váltás pedagógiai előnyeiről mond ellenállhatatlan érveket, de szól a magyar nyelv „bővítéséről és tsinosításáról” is. A sokszor idézett kezdeményezést a *Tanárkari Jegyzőkönyv* összegzi.⁷⁷

Az egykori főbírónak már három-négy évvel az 1802-es konfrontáció előtt Weszprémi István *Pannoniae Luctus* című munkájához írott ajánlásában is (amely 1799-ben jelent meg nyomtatásban) bőségesen olvashatók olyan megjegyzések, melyeket Kazinczy minden bizonnyal sérelmezett. Domokos úgy érvel, hogy igen sok bölcs ember szerint a világban versírással, énekszerzéssel kezdődött minden tudományos virágzás. Így a *Historia Litteraria hazai törekvései*, köztük a Weszprémi által megörökített régi magyar szerzők megbecsülése a jövő generációkat arra fogja serkenteni, hogy magasabbra emelkedjenek a Heliconon, hogy ne

tsak Szentzi Mólnár Albertünk, Gyöngyösink és Gvadányink, a' kik ugyan korszorút érdemelnek; hanem Homérosunk, Virgiliusunk, Tassónk, Miltonunk, Camuensünk, Voltairünk 's a' t. [legyen] [...] Mellyet talám nem ok nélkül mondok; mert az igaz, hogy egynehány esztendőül fogva, a' ki tsak penna fogható köztünk, majd mind Poétának tartya magát, de kevesen vagynak, a' kik azt a' nevet megérdemlenék, nagy része oskolába is keveset járt, nem hogy a' Tudományokat tudná, jó Könyveket sem olvasott, ha olvasná sem értené, tsak egynehány német vagy Francia könyvet futott által, mingyárt Poétává vagy Authorrá tette magát,⁷⁸a' magyar nyelvet sem tudja, mert nem is tanulta, vagy nem is Magyar, még is ő akarja a' magyarokat a' magok nyelvére tanítani, sőt új nyelvet akar tsinálni, úgy hogy már majd annyi Magyar nyelv van, a' mennyi Magyar könyv, és majd mindeniknek külön Grammatica, és külön Dictionarium kellene: Kiket, ha valaki jó Critica alá fogna, hasznos dolgot tselekednék.⁷⁹

⁷⁷ G[ÁBORJÁNI] Szabó Botond, *A Debreceni Református Kollégium*, 257. Tanárkari Jegyzőkönyv, 1797. évi 29. pont. „Sok olyan nemzetek példája továbbá a' mellyek az oskolábann már született nyelveken tanítanak és írják a' szükséges könyveket, nyilván bizonyítja, hogy 40 vagy 50 Esztendők alatt többre mentek a' Tudományokbann, mint sok olyann századok alatt, a'mellyekben a' Deák nyelvel éltek... ide járul ezen kívül nem tsak ez, hogy a' Köz Népre nézve szükséges Tudományok is egyedül tsak annak született nyelvén terjedhetnek el, hanem hogy Hazánk világos törvényre által is rendelés tétetett a' Magyar Nyelv taníttatásáról, és annál fogva mind bővítéséről és ktsinosításáról ... végeztetett, hogy Tiszteletes Professor Uraimék a' közelebbi Majus 1-ső napján kezdődő oskolai esztendőül fogva átlallyába mindenféle tudományokat Magyar Nyelven tanítsanak.” *Uo.*

⁷⁸ Ez a rész Domokos Lajosnak a debreceni poéták klasszisaiban évenkénti nyilvános vizsgák alkalmával szerzett tapasztalataira is vonatkozhat! Amikor Kazinczy leírta, hogy Sylvester óta Szatmárban nem született magyar író, a sértett válaszokra meglepetéssel szabadkozott: „[nem tudhattam], hogy húszan czinczognak Szatmárban.” BÍRÓ, *i. m.*, 491.

⁷⁹ WESZPRÉMI István, *Pannoniae Luctus...*, Posonii, Sumtibus et typis Simonis Petri Weber, 1799, XXV–XXVI. (kiemelés tőlem)

Az iménti példából érzékelhető, hogy a főbíró (részint már 1782-től) megfelelő súllyal, és meglehetősen élesen reagált azokra a jelentkezésük pillanatában is nyilvánvaló tendenciákra, amelyek a tíz-húsz évvel későbbi nyelvújítási vitákban jutottak forrpontra. Amit a debreceniek a 18. század végén képviseltek, azt S. Varga Pál rendszerező műve a fokozatosan felülkerekedő hagyományközösségi paradigma közvetlen előzményei körébe sorolja, amely gondolatkörben „a közköltészet felemelkedésének (akárcsak a nyelv kiteljesedésének) nélkülözhetetlen feltétele, hogy minden számításba vehető elemet asszimiláljon (»nosztrifikáljon«) [...] másrészt [...] mindig a saját legyen a meghatározó; a bekerülő elemnek el kell veszítenie idegenszerűsége nyomait”. Mint látni fogjuk és amint eddig is érzékelhető volt, a konfliktus egyik fő eleme a debreceniek szempontjából kezdettől fogva „a ’privátnyelv’ – koncepció elutasítása” volt.⁸⁰

Mivel a szakirodalom a *Debreceni Grammatikából* eredezteti az ellentétek magvát, megkerülhetetlen volna a munka tartalmi ismertetése. Magának Kazinczynak azonban említést érdemlő nyelvészeti kritikája alig akad. Egyáltalán nem a Grammatikával voltak gondjai, hanem az Elöljáró Beszédben megfogalmazott, stílust befolyásoló alapelvek váltották ki indulatait, melyeket később rávetített az egész műre.⁸¹ A lényeghez és a debreceniség fogalmához szorososan kapcsolódik az előszó állítása a Köznép tiszta magyarságáról, amely gondolat elválaszthatatlan a 19. században diadalmaskodó népnemzeti irodalom szemléletétől. (A szerzők az általuk említett köznépi nyelvet gondosan elhatárolták a bárdolatlan paraszti beszédétől, Kazinczy azonban abban a hitben élt, hogy ilyen alapokon igényes irodalmi nyelv nem születhet.) Bár a kérdés leegyszerűsített végső értelme az, hogy a nép a nemzet részének tekinthető-e vagy sem, a Köznép fogalmának használata és annak tiszta magyarsága régóta félreértések forrása. Olyan különös értelmezésre is történt kísérlet, mely szerint a Grammatika szerzői anélkül, hogy egyáltalán megemlégették volna az író, már pusztán a köznép magyarságának dicséretével is „kétségsbe vonták Kazinczy magyarságát”, és mivel a Csokonai-nekrológra írott válaszukban úgy vélik, „magyar nem beszélt még olyan magyarosan”, mint Csokonai, ezzel kirekesztő módon utalnak idegenségére is.⁸² Az író lehetséges börtönbeli olvasatát indulatainak féktelenségéből is rekonstruálni próbáló Bíró Ferenc szintén kimutatja a mély sértettség nyomát: amennyiben a „köznépé a tiszta magyarság, annak számít-e az enyém is”?⁸³ A Grammatika azonban egyáltalán nem szól Kazinczy személyéről, csupán a közösség nyelvhasználatának elsőbbségét deklarálja (amely közösségbe talán még a „sulyomkófák” is beletartoznak), ez pedig a vezérszerepre és a nyelv „uralására” készülődő alkotó számára sokkolóan hatott. Irodalomtörténészek ezért beszélnek egy arisztokratikus elitfelfogás ellentétéként a debreceni típusú felvilágosult népiességről.⁸⁴

⁸⁰ S. VARGA Pál, *i. m.*, 283–286, 351.

⁸¹ BÍRÓ, *i. m.*, 196.

⁸² LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014, 34–35.

⁸³ BÍRÓ, *i. m.*, 193. Két molière-i buffó játék fordításának nyelvéről mondja az író, hogy „a Debreczeni Hentesek [...] reám ismernek, hogy én is magyar vagyok”.

⁸⁴ CSETRI, *i. m.*, 80.

Általános vonás az is, hogy a Grammatika szerzői nem a nyelvi fejlődést, hanem a revolúciót elleneztek, és bizony a találó új kifejezésekkel egyidejűleg Kazinczy részéről is jelentkeztek mértéktelen túlzások.⁸⁵ Különös, hogy miközben a kollektív emlékezet jobban megőrizte a túlkapásokat, mint a Kazinczy által alkotott, máig használt remek kifejezéseket,⁸⁶ munkásságának tankönyvi értékelésében a kritikának nemzedékeken át szerény nyomai akadtak. Balogh István idézett tanulmánya kőbe véshető módon összegzi az általam „idegenség” címszó alatt vázolt fenyegetettség és az arra adott konzervatív válasz összefüggését a debreceniséggel.⁸⁷ A cíviseket egyebek között a sajtójukhoz való ragaszkodás tette fogékonnyá a hagyomány és nyelvszokás iránt, Kazinczy pedig észre sem vehette, hogy a saját nyelvi jellegzetességeket, egyediséget őrző és értékelő, általa maradinak ítélt nézet milyen közel áll az új herderi és „Gotschediano-adelungi” nyelvfelfogáshoz, azaz lényegét illetően modernebb, mint az ő szemlélete.⁸⁸

Az Elöljáró Beszéd számos részletkérdésének tárgyalása írásom koherenciája szempontjából akadályt képezne, ugyanakkor az érintett kérdések többsége nélkülözhetetlen a téma mélyebb megértéséhez.⁸⁹ Az irodalmi vezér és Debrecen kapcsolata szempontjából is lényeges részlet például a Tudós (nyelvművelő) Társaság javaslata, vagy annak boncolgatása, hogy a szerzők általában az idegen nyelvek és kultúrák hatását utasítják-e el – a válasz egyértelmű nem – vagy csak az idegenszerűség terjedését? Hasonlóképpen: az új szavak alkotását kifogásolják-e, vagy a vad szóalkotásokat? A szakirodalomban felmerült az a szempont is, hogy a Grammatika általánosságban „támadta a fordításokat és a könyvek írását” – lényegében a kultúrát –, de olyan hipotézis is nyomdafestéket kapott, mely szerint a szerzők kizárólag a beszélt nyelvre alapozták normatív elképzeléseiket.⁹⁰

⁸⁵ Jól mutatja ezek jellegét néhány hírhedt leleménye: *Hamlet* fordításának kulcsmondatában például „lenni vagy nem lenni, ezt itt a göcs...” A tévedhetetlen stilisztá szerint a lepe „*riút* és közönségesebb neve: *Pillangó*”... „*Lepe* tehát és nem *Lepke*.” Debrecenben még a 20. században is született költemény a mucai pillangó helyébe röppenő kecses „lepe” okozta keserűségről. Lásd Kiss Tamás, *Szellemidézés, III, A „lepe”* = K. T., Árnýékos út: Összegyűjtött versek, 1934–1997, Debrecen, Csokonai, 1997, 225–226.

⁸⁶ Például Szobor, szellem, féltékeny, könnyelmű, kedvenc, egyetem. SZATHMÁRI István, *Kazinczy és irodalmi nyelvünk*, Néprajz és nyelvtudomány, XIII, 1969, 55–61.

⁸⁷ „Konzervativizmusa egyúttal sündisznóállás is, mert hiszen minden idegen hatás anyagi létét, belső értékrendjét és szervesen velenőtt művelődésének szervezeti formáit és tartalmát érinti.” BALOGH, *i. m.*, 21.

⁸⁸ S. Varga Pál a herderi nyelvfelfogásról: „[a]nyelvünk volt egyszersmind az első világ, amit megláttunk. E világ kitörölhetetlenül belevésődik minden gyermek lelkébe [...] csak a nyelv által egykor megalkotott, a hagyományban továbbadódó és kiterbélyesedő tudás létezik.” Lásd S. VARGA Pál, *Nyelv és költészet viszonya Verseggy Ferenc gondolkodásában = In memoriam Verseggy Ferenc*, szerk. SZURMAY Ernő, Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Verseggy Ferenc Könyvtár, 2003. <http://vfk.vfmk.hu/00000065/007.html> (Letöltés: 2021. május 2.)

⁸⁹ A mű értelmezéstörténetének és fogadtatásának áttekintése ezúttal terjedelmi okokból sem lehetséges.

⁹⁰ BÍRÓ, *i. m.*, 203–204. Az Elöljáró Beszéd csupán a silánynak, hevenyészettnek, rossznak vélt fordításokat bírálta. Egy saját nyomdával rendelkező, külföldi egyetemeken képzett, fordítóként is tevékeny szerzői körrel – legalábbis a helyzet elemi ismerete alapján – fel sem tételhető általános könyv- és kultúraellenesség. A debreceni szerzők ugyanazt állítják 1795-ben, amit Teleki László 1816-ban: „[...] ha az ékebb író akármilyen okból oly nyelvet formál Anyai nyelvéből, hogy azt az értelmesebb része a köz népnek meg

*A plebejus Debrecen és Kazinczy
A szépíró törvényei és a Csokonaiból kitetsző „kálvinista mendikás”*

Az eddig ismertetett debreceni vélemények az 1780-as, 90-es évekből származnak, abból a korszakból, amelyben a litteraria művelői az írott magyar kultúra egészében gondolkodtak. Ekkoriban a szellemi élet számos képviselője – csakúgy, mint Domokos Lajos – elsősorban a tudományok nyelvének megújítását hiányolta. A szépirodalomnál jóval tágabb keretekre is tekintettel, szemléletük valóban gyanúsítható utilitarisztikus hajlandóságokkal. Kazinczy a következő generáció nevében már a szépség és a szabadság törvényét kereste: „A szép író nem ismer főbb törvényt, mint azt, hogy írása szép legyen. Valami ezen igyekezetet segélheti, az neki mind szabad; akár engedi a grammatika és a szokás, akár nem.”⁹¹ Az elragadó kezdés után a mondat végének lejtése aligha nyerte volna el az öreg városvezető és környezete tetszését, de amikor a széphalmi mester papírra vetette iménti mondatát – 1817 táján, Kölcsey „lasztóci” fordulatát követően –, már az ő hűséges tábora is oszladozott.⁹² Csetri Lajos értelmezésében „a recenziálásnak az a tónusa, amelyet Kazinczy honosított meg irodalmunkban, a maga megfelelőbbhezvetetlen tekintélyelvi kijelentéseivel és a művek jó részének megsemmisítésére irányuló tanácsaival nemcsak irritáló volt, hanem korszerűtlen is.”⁹³ Az irodalmi vezér úgy vélte, „Azok nem értik meg, hogy az írók szabadon uralkodnak a nyelven, vagyis, hogy mindent merhetnek, akik semmit sem olvasnak, nem haladnak a korrallal és annál hangosabbak.” „Az író parancsolja, hogy úgy legyen, s úgy lesz; sőt az Író ususá csinálja, a mi nem volt.”⁹⁴ A folyamat végül Arany János kiérlelt koncepciójához vezetett, amelyben „kategorikusan elutasítja a műköltészet idegen minták nyomán meginduló újjászületését”⁹⁵

Kazinczy az ádáz harc során a városra osztotta a bűnbak és a céltábla szerepét. A Grammatikában megfogalmazott látens debreceni kritika bőséges viszonzásán túl sem minden ok nélkül, hiszen a Kollégium működtette „az alkalmi költészet gyári

nem érti, úgy a Szép Irónak ebbeli fáradozása haszontalan [...]” KazLev., XIII, 419–420. A beszélt nyelv normáinak *kizárólagosságán* alapuló feltevést (vö. BÍRÓ, *i. m.*, 205–207.) szintén nem foglalja magában az Előljáró Beszéd szövege, még „hallgatólagosan” sem. A szerző itt Arany János tekintélyére is támaszkodna, Arany azonban nem a „beszélt nyelvről” szól a Grammatika kapcsán, hanem arról, hogy a nyelvtörténeti szempontok figyelmen kívül hagyása esetén pusztán az „élő nyelv” alapul vétele – azaz napjaink (akár írott akár íratlan) nyelve – bizonytalanságokhoz vezethet. (*A magyar irodalom története rövid kivonatban* = AJÖM, X, 19, 409.) A debreceni szerzők javaslata szerint egy új Magyar Grammatika szolgáltatná a nyelv elfogadott reguláit, így az új könyvek nyelvi kvalitásait bíráló testület tagjaitól sem kívánták, hogy a beszélt nyelv normái alapján ítéljenek.

⁹¹ Tudományos Gyűjtemény, 1817/XII, 86–87. Idézi CSETRI, *i. m.*, 84.

⁹² CSETRI, *i. m.*, 86.

⁹³ *Uo.*, 200.

⁹⁴ Idézi S. VARGA, *i. m.*, 295, 348. (kiemelés tőlem) Később barátai, követői gyakran szembesítették ellenérvekkel, amelyek tartalmát korábban a „nyomorult debreceniség” tartozékának minősítette. *Uo.*, 342–343.

⁹⁵ S. VARGA, *i. m.*, 283.

nagyüzemét”,⁹⁶ a poéták klasszisaiban kiképzett diákság tömegével ontotta a „lugubris tónusú” költeményeket, melyekből könnyedén feltárulkozott egy finom lelkek számára ellenszenves „gusztus”. (Grammatika és poétika összefüggéseit, az utóbbi tömeges oktatásának értelmét ma már fel sem foghatja korunk, de Földi János grammatikája még terjedelmes verstani fejezetet tartalmazott.) Nem mellékes ugyanakkor, hogy a 19. század elején az irodalom nem csupán Debrecenben, hanem országosan és általánosan is a „representáció egyik formája és eszköze volt”, azonban ez a költészet lassan, fokozatosan „irodalom alatti rétegekbe, műkedvelő poéták körébe” szorult.⁹⁷ Festetics gróf keszthelyi Helikoni ünnepségeinek meghívott írói még ugyanúgy alkalmi dicsőítő költeményeket írtak,⁹⁸ mint a debreceni közegben edződött diák költők, legfeljebb számukra I. Ferenc születésnapja volt a kiadott penzum, nem pedig a félistenek magasságába emelendő „vén esperes”.⁹⁹ Arany János, aki maga is költött „disznótór alkalmatosságára” verset, találóan összegez: „valamely ’pátrónus’ nevenapjára örvendő, halálakor gyászéneket enyvezni össze [...] ez volt a költészet műhelye”.¹⁰⁰ De Tisza Domokos neve napján azt is ő mutatta meg, milyen magasságokba emelhető ez a szokványos téma.¹⁰¹ Azaz nem csupán a magyar költészet egyik lehetséges útjának kezdetéről van szó, hanem arról az útról, amelyik bizonyosan elvihet a legemelkedettebb régiókba. „[Szalontai tanítóim] Debrecenben beszítt hajlamuk szerint, Csokonait túzték elém példányul, kit igen szerettem” – emlékezik a kezdetekre Arany, aki maga is tanította és irodalomtörténetében védelmezte a *Debreceni Grammatikát*.¹⁰²

Amikor tehát Kazinczy Csokonait jellemezve „holmi le nem vetkezhető kálvinistaság”-ról, és „ami még a kálvinistaságnál is veszedelmesebb, Debrecenyiség”-ről ír, egy dologról okvetlenül megfélekedett: a 18. század legzseniálisabb magyar költőjéről szól. De Csokonain kívül – akit bizony időnként Mátyásival egy szinten emleget¹⁰³ – nem intézhető el Kazinczy nyomán egyetlen kézlegyintéssel a század utolsó harmadának kollégiumi termése és az a közköltészeti hagyomány, amelyen a kollégiumi költészet alapul.¹⁰⁴ A kortársak közül ide sorolható az első rendszeres magyar verstani mű szerzője, Földi János, továbbá Pálóczi Horváth Ádám, Szentjóni Szabó László, Fazekas Mihály, Péczely József, Édes Gergely, sőt Mátyási József. A debreceniség

⁹⁶ ZSIGMOND, *i. m.*, 17.

⁹⁷ JULOW, *Fazekas, i. m.*, 312.

⁹⁸ LAKNER, *Az Árkádia-pör, i. m.*, 38–39.

⁹⁹ BÁN, JULOW, *Debreceni diákirodalom, i. m.*, 10.

¹⁰⁰ ARANY János, *Irányok = AJÖM*, XI, 158.

¹⁰¹ ARANY János, *Domokos napra = AJÖM*, I, 153–154.

¹⁰² AJÖM, XIII, 108; TÖRÖS László, *A debreceni Grammatika vitás kérdései = Emlékkönyv Pap Károly [...] tanári működésének harmincadik évfordulójára*, szerk. PÉTERFFY László, Debrecen, Lehotai Pál Könyvnyomdája, 1939, 527.

¹⁰³ A „Grammatika izlésében íródik [...] Mátyási és Csokonai módja szerint zeng.” Idézi CSETRI, *i. m.*, 42–43.

¹⁰⁴ A kérdéstről lásd Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere, 1700–1840*, Bp., Argumentum, 2009.

fogalmának magvát, a *Debreceni Grammatika* szellemiségét csupán egy tekintélyelvű közegben¹⁰⁵ sikerülhetett generációkon át Mátyási költészetével, azaz „vastag” alakok¹⁰⁶ kvalitásaival azonosítani és minősíteni. Toldy Ferencnek – mint Csokonai Kazinczyánus leértékelésében¹⁰⁷ – a „debreczeniség” fogalmának lejárátásában is kulcsszerep jutott. Irodalomtörténete harmadik kiadásának címlapja is az ő mesterének rézmetszetes portréjával jelent meg, készségesen deklarálva, hogy e grammatika „alapja lett egy nyelviskolának, mely nemcsak harminc éven túl uralkodott a református tanodákban [...], hanem *bemocskolta az öszves református irodalmat* is úgy, hogy ennek állandó becsű művei is ma már botránkozás nélkül nem olvashatók”.¹⁰⁸

*A háborúság valóságos oka:
miért fontos Kazinczy-nak a „debreczeniség” megbélyegzése?*

Magyarországon 1751–1800 között 34 „normatív igényű” magyar nyelvtan jelent meg, ezek közül 16 a *Debreceni Grammatika* kiadását megelőző hat évben.¹⁰⁹ Az említettek túl is okai lehetnek annak, hogy miközben a próbálkozások többsége hidegen hagyta irodalmunk vezérét, a debreceniekkel rendületlen hevességgel és szorgalommal foglalkozott. (Aránytalanul csekély figyelemre méltatta több sárospataki professzor indulatos írásait is.¹¹⁰) „*Én szüntelen azon vagyok, hogy ezt a nyomorúlt munkát abba a becsbe hozhassam, melyet érdemel*, mert nincs bizonyosabb [ezen a ponton ad magyarázatot a Grammatika legfőbb „veszélyéről”], hogy *ezeknek tanításaik szerint literatúránk sohse előbbre lépni nem fog*.”¹¹¹

¹⁰⁵ Gyulai Pál 1860-ban tette fel a kérdést: „Honnan tanultuk mi azt, hogy nagy embereink árnyoldatait is bálványoznunk kell, s egy nagy mozgalom minden nyilatkozata isteni kijelentés? Vajjon örvendhetünk-e, midőn Kazinczy tévedéseiből elmélet, rendszer alakul egész az elhírhedt szócsintanig, s minden idegenszerűséget az ő nevének varázsa fedez?” Idézi RADÓ Antal, *A magyar műfordítás története, 1772–1831*, Bp., Révai, 1883, 59.

¹⁰⁶ GYAPAY, *i. m.*, 166. Kazinczy nem csupán az idézett 1802-es ebéd kapcsán ír hasonló szellemben. Lásd például: Debrecenben Mátyásit „láttam iktattatni az Istenek közzé...”

¹⁰⁷ DEBRECZENI, *A debreczeniség, i. m.*, 67. Toldy egyik jellemző nyilvános gyónása így szólt: „E két tekintély [Kazinczy és Kölcsey] sokáig canonul szolgálván [...] eleget hívék tenni kötelességemnek [...] és Csokonainak a magyar költészet történetében nem azt a díszes helyet mutattam ki mellyet a [...] korának legtöbbjei felett álló oly annyira érdemlett.” SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, *Csokonai Mihály minden munkái*, Pest, Hartleben, 1844, XCVI.

¹⁰⁸ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig, rövid előadásban*, Pest, Athenaeum, 1872, I, 148. (kiemelés tőlem)

¹⁰⁹ Benkő LORÁND, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Bp., Akadémiai, 1960, 322–323.

¹¹⁰ *Láczai gúnyirata Kazinczy ellen = Mondolat, i. m.*, 98–109.

¹¹¹ KazLEV, III, 386. Idézi NAGY Sándor, *Földi János a grammatikus és a nyelvújító*, Hajdúhadház, [s. n.], 1929, 7. (kiemelés tőlem)

A lankadatlanságra indító ok aligha lehet más, mint a város befolyása, amely ugyan a protestánsok táborának létszámcsökkenésével arányosan hanyatlott, de a század végén még mindig jelentős volt.¹¹² Amikor a Kollégiumban 1809-ben megjelent a Grammatika rövidített tankönyvi változata, Kölcsey az alábbiakkal riadóztatta mestereit: „ezen kis könyvecskének nagy befolyásai lesznek. Több száz *gyermek tanítóinak* szab ez a tanításban törvényt”.¹¹³ A statisztika szerint 1791 és 1801 között a különböző „rektóriákra” kibocsátott debreceni tanítók száma évente legkevesebb 64, a legtöbb 92 fő volt, tíz év alatt valóban több száz, összesen 827 fő. A Kollégium partikulái (fiók iskolái) 40 vármegyében helyezkedtek el, nemritkán Debrecentől 3-400 kilométerre. Az említett 827 tanár ezekben az iskolákban vállalt állást.¹¹⁴ Ráadásul az országos hatás, a „métély” nemcsak a reformátusok között terjedt, hanem Kolozsváron és Rozsnyón (azaz evangélikus iskolákban) is, sőt ideiglenesen a pesti egyetemen is felütötte a fejét.¹¹⁵ Ha a Grammatikát illetőleg nyelvészeti vonatkozásban és a legcsekélyebb mértékben is hitelt adnánk Kazinczy lekicsinylő véleményének, túlzottnak tűnik az a hatalmas buzgalom, melyet e kiadvány lejáratására mozgósított. Az iménti számok alapján azonban mindez érhetővé válik. Világos magyarázatot kap az óvakodás az „anyaiskola professorai”-tól, illetve annak minden alapot nélkülöző hangsúlyozása is, hogy ők miért *nem* tartoznak a debreceniség fogalomkörébe, noha a professzori kar és a konzisztórium „Pipa Czéh” között nemcsak szerves kapcsolat, hanem személyi átfedés is volt.¹¹⁶ Vélhetőleg azért sem Miskolccal, Kecskeméttel vagy Szegeddel foglalkozott az író, mert azoknak a városoknak, az ott élő értelmiségnek – ha egyáltalán reagáltak a forrongó nyelvkérdés túlzásaira¹¹⁷ – nem volt ennyire jelentős kisugárzása. A cívisváros azonban túlságosan korán fejezte ki szinte ugyanazt, amit az író egyéni nyelv-konceptiójával és nyelvi univerzalizmusával kapcsolatban később sokan képviseltek – köztük Teleki László és József, Pápay Sámuel, Pálóczi Horváth Ádám,¹¹⁸ vagy fordítási elvei terén Kármán József –, de Kazinczy ekkorra már Debrecenre korlátozta és megőrizte a szemléletével ellentétes felfogást, kinyilvánítva saját felsőbbrendűségét, mellőzve az érdemi érvelést.

A dolgok fonákja után talán a színéből is célszerű felvillantani néhány korjellemző vonást. Az 1711-ben még 2000 lakosú, kétharmad részében németek lakta, a hetvenes években még mindig csak húszezres Pest csupán néhány előkelő épületével

¹¹² Az államvallás erőltetett expanziója következtében a század elejétől II. József népszámlálásáig a protestánsok országos aránya a népesség közel feléről 20%-ra csökkent. G[ÁBORJÁNI] SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium, i. m.*, 6; Uő., *Egy Keresztyén Respublika, i. m.*, 86.

¹¹³ ZSIGMOND, *i. m.*, 58. (kiemelés tőlem)

¹¹⁴ Ugyanebben az évtizedben 39 vármegyéből 1038 diák érkezett a debreceni főiskolába. RÁCZ István, *Az ország iskolája*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1995, 31–32, 175–176.

¹¹⁵ TÓTH, *i. m.*, 55.

¹¹⁶ EMBER Ernő, *Kazinczy és Debrecen = Emlékkönyv Pap Károly, i. m.*, 88.

¹¹⁷ Földi János szép hasonlatával élve a forrásban lévő must megtisztul, zavaros sepreje leülepszik, íze és illata kiforr. Lásd Kazinczynak 1793. augusztus 12-én küldött levelében, *KazLev. II*, 307–308.

¹¹⁸ S. VARGA, *i. m.*, 351–362. (*A vitapartnerek nyelvészete* című fejezet.)

különbözött a regionális központoktól. Vásárait már ugyanúgy érkeztek a szekerek ezrei, mint Debrecenbe, de mindkét helyszínen csupán céhes kézműipari és mezőgazdasági terményeket árultak.¹¹⁹ 1776-ban létesült az első pesti ipari üzem, a Valero testvérek manufaktúrája.¹²⁰ Pest jövőjével, az értelmiség növekvő számával és helyzetével kapcsolatban figyelemre méltó a dunai útvonal rendkívül előnyös pontján elhelyezkedő Komárom esete. Egy különös statisztika szerint – amely az áruforgalom és az értelmiség számának, illetve aktivitásának rejtett összefüggéseiről tanúskodik – Komáromban egyedül több szerző működött, mint a Dunántúl déli részén, vagy a Duna-Tisza között.¹²¹

Ezen a téren azonban Debrecen még stagnáló periódusaiban is előkelő helyen állt. A helyi értelmiség súlyát vizsgálva, nemcsak a professzorok, papok, de szenátorok, főbírók, kereskedők, orvosok és ügyvédek körében is találkozunk méltán ismert személyiségekkel,¹²² életművekkel, tudományos teljesítménnyel, botanikusokkal, műgyűjtőkkel, térképész-rézmetszőkkel.¹²³ A század második felében a professzorok (köztük Hatvani István, Budai Ézsaiás, Sárvári Pál és társai) szellemi teljesítménye viszonylag ismert. Kazinczy 1790-ben hat debreceni tudóst sorol föl a *Hadi és más nevezetes történetek szerkesztőségéhez* írott levelében, akik képesek magyar nyelvű tudományos művek írására. Név szerint Sinai, Ormós, Milesz, Szilágyi, Hunyadi és (a Grammatika miatt később meggyűlölt) Benedek nevét említi.¹²⁴ *Tübingai pályaművében* ő maga hangsúlyozza, hogy a debreceni kereskedők Londonnal és Párizssal franciául, német városokkal németül leveleznek.¹²⁵ A Konzisztórium egyházi és világi vezetői tankönyvek, teológiai és egyéb munkák sorát fordították magyarra és jelentették meg a város nyomdájában, amelynek országos terjesztő hálózata volt. Latinul és németül kivétel nélkül beszéltek, sokan francia és angol utazókkal is szót értettek. Többen közülük külföldi tudós társaságok tagjai. Közéjük tartozott az a Voltaire-fordító püspök, Piskárkosi Szilágyi Sámuel, akiről Kazinczy is elragadtatással emlékezett.¹²⁶ Az is aligha véletlen, hogy a Földi János által megnyert grammatikai pályázat második díját szintén „egy debreceni nemes lakos” kapta, egy „Tudós Veres Mihály” nevezetű,

¹¹⁹ H. BALÁZS Éva, *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800*, Bp., Magvető, 1987, 143.

¹²⁰ *Uo.*, 150.

¹²¹ KOSÁRY, *i. m.*, 322.

¹²² Közülük tízen álltak szorgos levelezésben (elsősorban könyvészeti témákban) a jeles gyűjtővel, Dobai Székely Sámuellel. Lásd *Debreceni értelmiségiek levelei Dobai Székely Sámuelhez*, szerk. HARGITTAY Emil, SZELESTEI NAGY László, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2007.

¹²³ MOLNÁR, *i. m.*, 1–143.

¹²⁴ KazLev, II, 304. Általában városonként egy, Patakon és Erdélyben négy, Komáromban három tudóst nevezett meg. Lásd még EMBER, *i. m.*, 74.

¹²⁵ Idézi MISKOLCZY, *i. m.*, 83.

¹²⁶ A kísérleti fizika tanáraként Pope newtoniánus rigmusát is magyarra fordította. Kazinczy „igen széles tudományú, s igen tiszta fejű s igen elmés embernek” mondja, aki képes volt éreztetni vele (ráadásul estétől reggelig) a görög, római, francia és német poéták értékeit. Szilágyit Németalföldön is a „természet remekének” nevezte professzora. KAZINCZY Ferenc, *Debreceni Superintendens Piskárkosi Szilágyi Sámuel*, Tudományos Gyűjtemény, 1820, 99–100.

akiról a kutatásnak a mai napig nem sikerült érdemlegeset kiderítenie. A nők helyzetéről a műveltség szempontjából igen keveset tudunk, pedig Hatvani professzor a maga „leánykájának” német társalgási órákat szervezett és klavírozni taníttatta őket.¹²⁷ Csokonai édesanyjáról is – egy szabómester leányáról – csak költőfiának köszönhetően ismert, hogy a könyvek szeretetét a szülői házból hozta, és más magvas művek között Barclay államregényét is olvasta.¹²⁸

Országosan is magasan kiemelkedő adat, hogy a helyi kirurgusok kilenctagú céhe mellett (akiket a század utolsó harmadában már egyetemi képzésre köteleztek) egyidejűleg négy nyugat-európai egyetemen végzett orvos¹²⁹ szolgált a városban.¹³⁰ A debreceni Weszprémi még életében hét nyomtatott művével szerepelt a Baldinger-féle orvosi biográfia Jénában megjelent kötetében.¹³¹ Az orvosdoktor Hatvani filozófiaprofesszor-ként a valószínűségi számítás és statisztika első hazai alkalmazója volt, aki a debreceni csecsemőhalandóság kiszámítása után javasolta a bábaasszonyok képzését.¹³²

A könyvkultúrával foglalkozó korábbi írásaimban bemutattam a helyi értelmiség nyugat-európai könyvpiacokhoz fűződő egészen kivételes kapcsolatrendszerét.¹³³ Ezért olvashatta a debreceni salétrominspector és több társa Barthélemy *Anacharsisát*. Talán a Szathmári Paksi István professzor által tantárgyként tanított historia litteraria könyvészeti ismereteinek is köszönhető, hogy az egyetem Budára helyezése (1777) – sőt a rendelkezésünkre álló források szerint 1800 előtt – a pesti és budai magánkönyvtárak nem említhetőek egy lapon a debreceni értelmiség tekintélyes, sok száz, olykor az ezer kötetet is meghaladó könyvgyűjteményeivel.¹³⁴ Amint erre könyvtörténeti

¹²⁷ *Debreceni értelmiségiek levelei, i. m.*, 80.

¹²⁸ GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Csokonai Vitéz Mihály a Debreceni Református Kollégiumban*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 31.

¹²⁹ A külföldön tanult debreceni orvosok közül Buzinkai György (?–1768) Brémában, Leidenben és Amszterdamban tanult, „városi fizikusként” a patika inspektora volt, fordításai és szakirodalmi munkái is jelentek meg nyomtatásban. Weszprémi István (1723–1799) Zürichben, Utrechtben és Londonban tanult, a Lipcsei, Göttingai és Jénai Tudós Társaság is tagjává választotta. Hatvani István orvosdoktor és filozófia professzor (1718–1786), a kor talán legnagyobb magyarországi természettudósa Bázelen és Leidenben is tanult, peregrinációja végén külföldi egyetemi tanszékekre hívták meg. Csapó József (1734–1799) Strasbourgban és Bázelen tanult, az első magyar gyermekgyógyászati mű szerzője, botanikus, Weszprémihez hasonlóan a bécsi Anzeigen munkatársa. Kiemelkedő intellektus volt Szentgyörgyi József is, aki (Cserey Farkassal együtt) éveken át Kazinczy bizalmas barátja és levelezőtársa.

¹³⁰ Ekkoriban az egész (közel 9 milliós lakosságú) történelmi Magyarországon a teljes 18. század folyamán összesen 200 külföldön képzett orvos működött. Lásd KOSÁRY, *i. m.*, 160, 164–165, 603.

¹³¹ SZÁLLÁSI Árpád, *Weszprémi István és kora*, Debreceni Orvostudományi Egyetem, 1995. A Baldinger-bibliográfia borítólapjának verzőján közölt, „könyvzárta után” érkezett adat szerint Weszprémit (közvetlenül van Swieten után) terjedelmesen, pontosan, ötödikként ismerteti a mű első kötete.

¹³² G[ÁBORJÁNI] SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium, i. m.*, 57–58, 393.

¹³³ A források több száz kötetes magánkönyvtárak jelentős számáról tanúskodnak. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium: Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének sorsa – fejezet a historia litteraria magyarországi történetéből*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2014, 13–16.

¹³⁴ Az előző jegyzetpontban szereplő kötet bemutatja az ország legnagyobb és legértékesebb, 2500 példányt megközelítő polgári magánkönyvtárát, amely szintén Debrecenben jött létre.

munkáimban is utaltam, az alfabetizáció szintjét tekintve Debrecen – a 18. század derekán hozott konzisztóriumai döntéseknek köszönhetően – még 1870-ben is meglepő fölényrel vezeti a nagyvárosok listáját.¹³⁵

A fejezet összegzéseként elmondható, hogy a nyelvújítás lázas időszakában szükség lehetett hasonló ütközetekre, és ezen a téren Kazinczy kezdeményező szerepe elvitathatatlan.¹³⁶ A tudomány azonban ma már elutasítja a közösségi nyelvhasználat központi vezénylését, és helyteleníti egyes alkotók életművének utólagos „átlényegítését”. (Csokonai életművének átdolgozása terén az irodalmi vezér csupán látszatszerepet, a jelentős erkölcsi tőkével rendelkező csendestárs szerepét szánta Fazekasnak.) Az utóbbi két fő kérdésben a város kívánságát igazolta az idő (és az európai kultúra fejlődése), a csatater sarából mégis bőséggel maradt a közösség ábrázatján.¹³⁷ Következésképpen az sem okozhat meglepetést, hogy az érintettek nem irodalmi,¹³⁸ hanem morális kérdés-ként tekintettek az ügyre.

A Csokonai nekrológ és az Árkádia-pör hatása

Témánk szempontjából viszonylag csekély új hozadéka lehet a Csokonai nekrológnak és az 1806 őszi kezdődő Árkádia-pörnek. Egyértelmű következmény viszont, hogy a debreceniség fogalma – egy Kazinczy tetszése szerint változó pejoratív tartalommal¹³⁹ – olyan toposzá vált a gyakori ismétlés folytán, melyet „elég volt kimondani, nem kellett megmagyarázni”.¹⁴⁰ Lakner Lajos szerint az lehetett a téma nyilvánosság elé vitelének célja, hogy Debrecen „leszoktatgassa” véleményének nyilvánításáról.¹⁴¹ A pör

¹³⁵ *A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás*, 1871, 221–222.

¹³⁶ „Hogy a magyar irodalmi nyelv művészi hajlékonyságúvá válhassék, s mégis megőrizze acélos erejét, ahhoz két eszköz kellett: kalapács és üllő. Kazinczy kezében volt a kalapács, Debrecennek pedig vállalnia kellett az üllő hálátlan szerepét.” ZSIGMOND Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nyomdai Vállalata, 1937, 155.

¹³⁷ Balogh István szerint Debrecen negatívumai számos nagyvárosról elmondhatók, de egyik hazai település sem „részesült abban a szerencsében, hogy egy irodalompolitikus és publicista a villogó reflektor fényét évtizedeken keresztül rá irányítsa. Kazinczy nélkül Debrecen nem lett volna ... elvetendő példakép és minden szellemi haladás gátja”. BALOGH, *i. m.*, 21.

¹³⁸ Lakner Lajos értelmezésében Fazekasék nem tudtak mit kezdeni az irodalmi nyilvánossággal, úgy érezték, hogy az „irodalomról alkotott nézeteik miatt egész világukat érte támadás,” ők voltak, akik „képtelenek voltak elrejtetni indulataikat” Kazinczyval ellentétben, aki „a nyílt színen képes volt eltakarni személyes sértettségét”. LAKNER, *Az Árkádia-pör*, *i. m.*, 67–68.

¹³⁹ Ilyen pejoratív tartalom például az, aki „ott akar maradni ahol volt”, aki „Orthoglottus”, aki „semmit változtatni” nem akar, akiben „puritánusi makacsság” lakozik, aki tévedhetetlen és csalatkozhatatlan, mint Jeruzsálem és a „Grammatikai Róma”, ahol „irtoztató” a lélek és „dögletes” a levegő.

¹⁴⁰ LAKNER, *Az Árkádia-pör*, *i. m.*, 71.

¹⁴¹ Mint a szerző megjegyzi, „óvakodom attól, hogy Kazinczy taktikázását átgondoltnak és tudatosnak gondoljam, mert így elkerülhető, hogy ő legyen történetünk gonosz, rossz szándékú és manipuláló szereplője”. Megállapítja, hogy az író kollektív bélyegként aggatott elítélendő tulajdonságokat a városra úgy, mintha azok eredendően adottak volnának. LAKNER, *Az Árkádia-pör*, *i. m.*, 69, 74.

adalékainak interpretációival kapcsolatban valóban elképzelhető, hogy a Csokonai síremlékére szánt „Et in Arcadia ego” felirat – jóllehet a többféle ellentétes értelmezés lehetősége már Ovidius és Vergilius óta fennáll – minden hátsó szándék nélkül és első sorban Nicolas Poussin (1594–1655) festményének ötletén alapul, melyet Kazinczy rézmetszetről ismert. Viszont az író logikai ugrásoktól sem mentes szövegmagyarázata¹⁴² – az adott viszályok között – alkalmatlan volt bizalomkeltésre. Emellett a létezik egy emelkedett neoklasszicista értelmezési lehetőség is, amely olyannyira fennkölt világba vezet, ahol „a szavak jelentése független a mindennapi életbeli használatától”.¹⁴³ A jelek szerint a helyiek egyáltalán nem vágyakoztak ilyen világba. Ráadásul a jóhiszemű értelmezésektől,¹⁴⁴ a debreceniektől, illetve a pertől és minden vitától független valóságban, a szótárirodalomban nemzedékeken át kitörölhetetlenül jelen volt és maradt a cívisek által kevésbé kedvelt jelentéstartalom.¹⁴⁵ Ezen túl, az érintetteket már azért sem lehetett könnyedén meggyőzni arról, hogy Árkádia a „művészi élet szép szféráját” képviseli, mert Kazinczy Fazekashoz írott levelében 1806-ban „Abdera új életre kelt lakosaihoz”, azaz Trákia butaságukról híres közösségéhez hasonlította a város népét.¹⁴⁶

Az Árkádia-pörről írott könyvében Lakner Lajos merész ellentétpárokat alkalmaz: „Kazinczyval ellentétben a debreceniekből teljesen hiányzik a művészet kultusza”,¹⁴⁷ „Debrecenben Csokonai egyedül lehetett a képek iránti vonzalmával”,¹⁴⁸ majd degradálja Sárvári Pál (műfajában országosan első) magyar nyelvű rajztanítási tankönyvét is.¹⁴⁹ Ami a képek iránti vonzalmat és egyedüllétet illeti, a költő jó barátságban volt a „rézmetsző atyafiakkal”, hónapokat töltött kis házukban, és halálos betegen hozzájuk intézte egyik utolsó levelét. Azt bátran kijelenthetjük, hogy a század végén a debreceniek közül kevesen készítették családtagjaikról portrét, de ugyanez elmondható a hazai város lakó népesség közel 100%-áról. A kategorikus minősítés viszont azért is meglepő, mert a szakirodalom ebből a korból fél tucat debreceni műgyűjtőt sorol fel (köztük

¹⁴² „Arkadia, igenis, marhalegelő-tartomány volt, és éppen ezért, minthogy az volt, ottan virágoztak a múzsák mesterségei leginkább. [...] Arkádiában élni tehát, és a márvány szavai szerént az: ARKÁDIÁBAN ÉLTEM ÉN IS! nem jelent egyebet, mint ezt: Egyike voltam hazám kedvelt énekeseinek én is, s boldog életet éltem a mesterség szép régiójában.” KAZINCZY Ferenc, *Magyarázó jegyzések a Csokonai sírköve eránt tett jelentésre = Magyar Pantheon*, Bp., Stampfel, 1884, 218–223. Lásd még KazLev. IV, 308–311.

¹⁴³ LAKNER, *Az Árkádia-pör*, i. m., 77–82.

¹⁴⁴ „A Kazinczy által felhozott érvek mellett azt is látnunk kell, hogy feliratterve finoman és talán kétértelműen utalt Csokonai rousseau-izmusára is, amennyiben az Árkádia primitív életformáját előnyben részesíti a civilizációval szemben.” RADNÓTI Sándor, *Jöjj és láss! A modern művészetfogalom keletkezése, Winckelmann és a következmények*, Bp., Atlantisz, 2010, 493.

¹⁴⁵ Pápai Páriz Ferenc latin szótára, sőt még annak Bod Péter-féle 1801-es kiadása is említi az Arcadia címszónál az Arcadicum pecus fogalmát, azaz „Minden nagy rest marha, mint a’ számár...” Nyolcvan évvel később Finály Henrik latin szótárban hasonló tartalom szerepel: „Juvenis Arcadicus Együgyű, bárgyú ember (az arkádiaiak bárgyúsága s műveletlenségeért).”

¹⁴⁶ BALOGH, i. m., 26.

¹⁴⁷ LAKNER, *Az Árkádia-pör*, i. m., 53.

¹⁴⁸ *Uo.*, 56.

¹⁴⁹ *Uo.*, 54.

városvezetőket, Simonffy Sámuel és Fáy Jánost, illetve Kazay Sámuel patikust¹⁵⁰), és a művészetek barátai közül többekkel Kazinczy is levelezésben állt.¹⁵¹ A debreceni rézmetsző diákok között valóban kevés volt az igazi talentum, több közöttük a mesterember, mint a művészi hajlamú, de illusztrációik a kor hazai viszonyai között országos figyelmet keltettek, sikereiket Görög Demetertől Bánffy Györgyön át Széchényi Ferencig lelkesen üdvözlötték. Elkészítették Csokonai egyetlen hiteles portróját, sőt az is nekik köszönhető, hogy Debrecen – mint Lyka Károly méltatja – az Alföld *egyetlen* grafikai hagyományokkal rendelkező településévé válhatott. A szépművészetek hazai realitására leginkább az árulkodik, hogy 1835-ben a kortársak még úgy vélekedtek, hogy az országban egyetlen köztéri emlékmű vagy szobor sem áll.¹⁵² Kiss Sámuel, a rézmetszők debreceni tanára mindenestre igazi tehetség volt, akinek önarcképét és feleségéről készített remek pasztelképét mérsékelt lelkesedéssel fogadta Kazinczy, csupán a művész gipsz büsztökről készült, ízetlen klasszicista másolatai láttán tanúsított igazi örömet.¹⁵³ „A kié Csokonai?” kérdésre szintén nehezen tartható választ kapunk, mert a költőért megharcolt Debrecen, az ő „szemetes” írásait leértékelő Kazinczy ellenében.¹⁵⁴

A debreceniségtől a civismentalitásig

Debrecen gazdasága 1711 után és főként a század második felében nehéz helyzetbe került: az 1754-es vámrendelet után elenyészett az országhatárokon kívüli távolsági kereskedelem, a kereskedőtársadalom 44%-a hagyott fel hivatásával.¹⁵⁵ Komárom említett példája nyomán feltételezhetjük, hogy ezek a tendenciák a társadalom életének egészét, az élet minden körét befolyásolták. De a század folyamán mindvégig legnépesebb hazai település e lassú változások során vásárai, kézműipara, értelmisége, főiskolája és

¹⁵⁰ A művészetbarátok között a régebbi irodalomban nem említett Kazay Sámuel (1711–1797) patikus gyűjteményében nem csupán Mányoki Ádám-festmény vagy kínai festménytekerics volt, hanem *laterna magica is*, „sok csinosan festett üveglappal”. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollegium*, i. m., 203–214.

¹⁵¹ Sz. KÜRTI Katalin, *Kazinczy és a debreceni művészeti élet = Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve*, Sátoraljaújhely, Kazinczy Társaság, 1990, III, 95–118.

¹⁵² LAKNER, *Az Árkádia-pör*, i. m., 157. A költő debreceni síremlékével kapcsolatban a szerző úgy véli, hogy a helyi temetők azért elhanyagoltak, mert a református prédikátorok miatt nem hatott a klasszicista temetőkultúra a város ízlésére. Azonban Petőfi 1847-ben és Arany 1855-ben az egészen más vallási hátterű Széphalom pusztuló emlékhelyét találta minősíthetetlen állapotban, Kazinczy sírján legelésző pulykákkal. <http://nyelvmuzeum.net/index.php/olvasosarok/nyelvmuzeumi-naplo/511-kertem-szepul-9> (Letöltés: 2021. január 7.)

¹⁵³ Sz. KÜRTI, i. m., 105.

¹⁵⁴ 1849 után Csokonai Lapok című folyóirat indult, majd Csokonai Emlény és Csokonai Album következett, a költőről nevezték el a Színházat, a Csokonai Kört, egy nyomdát, vendéglőt, patikát és iskolákat is. A Városi Múzeum alapítását egybekapcsolták a költő halálának századik évfordulójára emlékezéssel.

¹⁵⁵ 1570 táján még volt olyan helyi kereskedő, aki kétszáz gyalogos katonát tartott fegyverben. *Debrecen története 1693-ig*, szerk. SZENDREY István, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács VB, 1984, I, 246, 379.

nyomdája révén is jelentős tényező maradt.¹⁵⁶ Bár ekkoriban már nem tudta maradéktalanul betölteni azt a szerepet, amelyre múltja és lehetőségei képesíthették volna, 1831 és 1845 között még tíz debreceni tagja volt a Magyar Tudós Társaságnak.¹⁵⁷

A város kereskedelmi múltját feltáró szakirodalom ismeretében¹⁵⁸ abszurdumként hatnak az olyan tértől, időtől és valóságtól elszakadó megállapítások, melyek szerint Debrecenben Csanak Józsefnek a 19. század végén kellett arra ráébrednie, hogy „a pénz forgatása és a nyereség nem ördögtől való”.¹⁵⁹ Nyomatásban is hirdette ezt már Melius püspök, aki hasznot hozó kölcsön után elismerte a tisztes, 5%-os kamatot.¹⁶⁰ Az is poétikus általánosításnak tűnik, amikor a hajdan folyton úton lévő, kereskedésből és fuvarozásból élő település bezárkózásáról, külföldi példák iránti érdektelenségéről, a „kíváncsiság” totális és egyetemes hiányáról olvasunk. Az iméntiek szintén Kazinczy visszhangra talált vádjait idézik.¹⁶¹ Pedig ha napjainkból visszatekintve valami igazán visszataszítónak mutatkozik a régi „debreceniség” terén, az éppen a rideg kereskedőszellem maradványa. Mert kamatot időnként családon belül is felszámoltak, egy-egy asszony a maga „hozott vagyonából” nemegyszer a saját férjének is kamatra adott kölcsön, közös vállalkozásukra.¹⁶²

A 19. század derekán a parasztpolgári jelleg már kétség kívül anakronisztikusnak tűnhetett. Irinyi Károly először az Alföld című folyóiratban publikálta a cívismentalitásról szóló nagyhatású könyvének vezérfonalát,¹⁶³ melynek tanulságaira két szerző is érdemben reagált. Orosz István összegzése szerint a legnagyobb problémát „nem az okozta, hogy a cívispolgár ragaszkodott az archaikus termelési ideálhoz [...]. A tragikus elmaradás abból fakadt, hogy a nagy kereskedő és iparos familiák is földbe fektették tőkéjüket a 19. század második felében”.¹⁶⁴ Üzletemberekről lévén szó,

¹⁵⁶ Iparának termelékenységével nem dicsekedhetett, de a mesterek létszámát tekintve még több mint ezer fővel előzte meg az élenjáró királyi városokat. *Debrecen története, i. m.*, II, 311.

¹⁵⁷ BÉNYEI Miklós, *A Magyar Tudós Társaság tagjai a reformkorban = Debreceni történelmi miniatűrök*, Debrecen, 2000, 17.

¹⁵⁸ *Debrecen története: Debrecen helytörténeti irodalma*, szerk. BÉNYEI Miklós, Debrecen, Griffes Grafikai Stúdió, 2002, VII, 87–90, 160–161.

¹⁵⁹ LAKNER Lajos, „Másokhoz az idegenség, / Bennem késértő ellenség”: Nyilvánosság és idegenség Debrecenben az 1830-as évektől a 20. század elejéig = *A debreceniség mintázatai, i. m.*, 163.

¹⁶⁰ „Ha [...] másnál hoz hasznot az én pénzem [...] társ lehetek az én jószágom hasznára [...] mert én is hasznát venném pénzemnek.” *Debrecen története, i. m.*, I, 519. Lásd még GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Egy Keresztyén Respublika, i. m.*, 82. (71. jegyzet)

¹⁶¹ LAKNER, *Az Árkádia-pör, i. m.*, 9–10.

¹⁶² HBML. 1018/c. Polgári perek. Hasonló mentalitásról árulkodik, hogy a Kollégium a városi támogatás eltiltásakor, 1752 után, külföldi felekezeti támogatással képes volt arra, hogy működésének biztosítására létrehozza a Tiszántúl legnagyobb hitelintézetét. Minden nélkülözhető pénzüsszeget 6%-os kamatra kihelyezve, húsz év alatt megtízszerezték a Kollégium éves bevételeit. Az intézmény az 1792-es *Inventatio* alkalmával már akkora vagyonnal rendelkezett, hogy csupán a kint lévő tőketartozások elérték a 137.398 forintot. RÁCZ, *Az ország, i. m.*, 139; RÉVÉSZ, *Sinai Miklós és kora, i. m.*, 116–120.

¹⁶³ IRINYI Károly, *A debreceni cívis gondolkodása és mentalitása a századfordulón*, Alföld, 1986/12, 47–73.

¹⁶⁴ A szerző megemlíti, hogy a hagyománytisztelő cívismentalitásnak köszönhető a Hortobágy megmenekülése. OROSZ István, *Cívismentalitás-cívisgazdálkodás*, Alföld, 1987/4, 66.

erre alighanem racionális okuk volt. Hogy miért, az számomra leginkább egy „céhen kívüli” szakember¹⁶⁵ adatgazdag írásából tárul föl, akinek válasza szinte észrevétlen maradt a mentalitástörténeti irodalomban. Pedig a gazdaság, a hitelélet, a bankok és a statisztika világában jártas, családja révén is közérdekű információk sokaságával rendelkező szerző a teória legkritikusabb pontjaihoz kapcsolódott. Úgy látja, a „preindusztriális csökevények” magyarázatául az szolgál, hogy a tőkés gazdálkodás legalább annyira függ a hitelkérdéstől, mint a mentalitástól. Mivel a cívis azt tapasztalta, hogy a létért folyó küzdelemben többen mennek tönkre, mint ahányan felemelkednek, a szerény, hagyományos, ugyanakkor biztos megélhetést kínáló kollektív létmódot választotta, amely könnyedén formál a „szükségből erényt” és világlátást. Mert „egy átlagosan 32 hold földdel rendelkező, deklasszálódni induló gazdaközöségtől irreális megkövetelni, hogy [...] önmaga elpusztításával legyen az industrializáció benefaktora”.¹⁶⁶ A belső legelő 1877-es felosztása után áttérhetett volna a belterjes gazdálkodásra, de aki a „szegények bankjából” sem jutott kölcsönhöz,¹⁶⁷ annak szétforgácsolódott a birtoka. A szerző tényfelsorolásában figyelmet érdemelnének a 19. század utolsó évtizedében is külföldön tanult cívisek adatai,¹⁶⁸ az iskoláztatás, illetve a mezőgazdasági és kereskedelmi szakoktatás megszervezésének tényei¹⁶⁹ és a polgári életmódra vonatkozó konkrét utalások, amelyek roppant kevésbé emlékeztetnek a szakirodalomban uralkodó képre.¹⁷⁰

Ami Irinyi Károly koncepciójában a párhuzamok és összehasonlítások hiányán kívül is említendő, az elsősorban az „önkultusz” néhány komponense. A sok lehetőség közül egyetlen lényegi példával élve: a „magyarság és a nemzeti ellenzékiesség metropolisza” olyan fogalmak, melyek valóságmagvát jó néhány 19. századi kortárs

¹⁶⁵ MATKÓ László, *Cívis élettér és társadalmi hierarchia*, Alföld, 1987/4, 67–73.

¹⁶⁶ *Uo.*, 70. A napóleoni háborúk devalvációja, a Kossuth-bankók megsemmisítése és a kényszerű államkölcsönök után nem volt választási lehetősége. 1850-ben a lakosság 12%-a, 1870-ben már több mint 30%-a élt tanyákon.

¹⁶⁷ A szegények bankja (mert 10-20 forintot a bankok nem kölcsönöztek!), Könyves Tóth Kálmán 1884-ben alapított Kölcsönös Segélyzőegylete 1902-ben 8176 tagot számlált, vagyona 5,02 millió korona volt, ebből 5,01 millió volt kihelyezve. MATKÓ, *i. m.*, 69.

¹⁶⁸ *Uo.*, 70.

¹⁶⁹ Egy 30 elemes mintából 13 cívis gyermeke érettségizett, 7 gazdasági akadémiát, egyetemet és kadetiskolát végzett, 7 kereskedelmi akadémiát. 1873 és 1910 között az östermelők gyermekei közül 830 végzi el a felső kereskedelmi iskolát. *Uo.*, 72.

¹⁷⁰ *Uo.*, 71. Idézi Matkó Jánosné Törös Margitot, akinek szülei a Gohér utcában laktak, szőlőjük és nagy borházuk volt. „Az első szobában német faragott bútor volt, vasár- és ünnepnap itt terítettek meg Zsolnay-készlettel, étkezés előtt apám Bibliát olvasott, ebéd után a zoltároskönyvből énekeltünk. Délután szüleim feketét ittak, majd apám rágyújtott egy szivarra. [...] Én a verseket nem szerettem, de meg kellett hallgatni. A házban 50-100 könyv lehetett, Jézus életére magyarul és németül, Jókai és Csokonai műveire emlékszem, valamint olasz és német társalgási könyvre. Apám Olaszországba járt, szüksége volt rá. Iskolába addig járatlak, míg a kamatos kamatot meg nem tanultam, utána Boskovicsékhoz jártam szerbet, németet gyakorolni.” A családban csokornyakkendős, színházba és gőzfürdőbe járó, újságot olvasó, szivarozó juhtartó gazdák is éltek.

gondolkodó papírra vetette, így minden öndicséret nélkül is közhelyszerű igazságként hatottak.¹⁷¹ A „metropolisz” említését napjainkban már lehet nagyzólásként értelmezni, a korábbi századok azonban még ismerték a fogalom jelentését: az eredeti görög kontextusban városállam, anyaváros, amelynek hátországa van. Ha valami jellemző a régi Debrecenre, akkor éppen ez a hátország a legfontosabb karakterisztikum.¹⁷²

Irinyi Károly ugyanakkor számos markáns jellegzetességre – „operettes politikai sémákra” – rávilágított, melyek között a zsidó származású függetlenségi pártvezér, Bakonyi Samu harsogta a magyar faj felsőbbrendűségét. Bár az „önmaga iránt táplált gyöngéd szeretet” a világ bármelyik közösségére jellemző lehet, stílusosan és tartalmilag egyaránt kimerítő válogatással találkozunk a 19. század hordószónokainak, tószójainak, közhely-szótárainak, vezércikkeinek és kortesbeszédeinek repertoárjából. E disszonáns hangok hallatán kedvünk támad minden tárgyalt jelenséget mítoszként vagy illúzióként eloszlatni. Pedig elsősorban a századforduló konzervatív cívisrétegének feltálat sztereotípiákról van itt szó, és a koncepció kritikusa arra figyelmeztet, hogy ezek a sémák korántsem azonosíthatóak a réteggel magával.¹⁷³ A kései olvasó azonban éppoly izgalmi állapotba kerülhet az említett szövegek terminológiájától, mint a történész egykor, így a leírt jelenségek némelyike már stílusos okokból is pontosan ugyanazzal az intenzitással marasztalható el, mint annak éppen az ellenkezője.¹⁷⁴

Azt a tényt, hogy a 18. és még inkább a 19. század nem sorolható a város fényes korszakai közé, már Balogh István alapvető tanulmánya világosan kimondja. A 16. század második felének Szakály Ferenc által bemutatott, országosan is magasan kiemelkedő debreceni számadatait¹⁷⁵ – például az adófizető képességet illetően – a 18. század az említett okokból sem volt képes megismételni. Azonban Gyimesi Sándor szerint¹⁷⁶ Debrecen minden lehetséges mutatót figyelembe véve (köztük a népesség száma, gazdasági, kulturális és közigazgatási jelentősége alapján) az évszázad folyamán, a sokasodó kedvezőtlen jelek ellenére megőrizte első helyét. Ehhez képest

¹⁷¹ A tanulmány bevezetése a cívis melldöngetés körébe sorolja, hogy „az állami önállóság tudata Debrecenben a legerősebb”, azonban a szerző azonos tartalmú terjedelmes kötetéből kiderül, hogy a Zemplén megyei ellenzék vezére volt, aki e bölcs kijelentést tette. IRINYI Károly, *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben, 1867–1918*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2002, 45.

¹⁷² A hátország a „fiók iskolák” százaival, a nyomda bizományosaival – akik Debrecenben tanulták a könyvkötő mesterséget – a diákság látogatta 1200 református egyházközséggel, a helyi céhek távoli fiújaival, a vásárváros kereskedőinek kapcsolati hálójával is kifejezhető.

¹⁷³ MATKÓ, *i. m.*, 67.

¹⁷⁴ Debrecen egyrészt vádolható kuruckodással, sőt azzal is, hogy a Monarchiával szemben nem volt elégé rebellis. Az „állandókének” bélyegzett cívisok mégis kiközösítették azokat, akik a passzív rezisztencia idején állást vállaltak. Valójában az évtizedeken át tomboló, miniszterelnököt buktató, főispánt leckéztető debreceni Kossuth-kultusz hevében sem tűnik szokatlan vagy országosan egyedi jelenségnek, hogy a függetlenségiak között szép számmal voltak, akik belátták a kiegyezés bizonyos előnyeit. A tucatnyi további példa szétfeszítené ennek az írásnak a kereteit.

¹⁷⁵ SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció*, Bp., Balassi, 1995, 24.

¹⁷⁶ GYIMESI Sándor, *Városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*, Bp., Akadémiai, 1975, 262–266.

Beluszky Pál a 19. század végét vizsgálva már csupán a hatodik helyre sorolja a város regionális szerepköreit, jóllehet az első öt helyből hármát a hatalmassá növekedő Budapest, illetve Pozsony és Zágráb foglalt el.¹⁷⁷ Irinyi Károly végezetül úgy értékelt, hogy az általa leírt jelenségek ellenére, az 1910-es évekre mégis megértek Debrecenben „a hatalmi struktúra polgári jellegének, egyben a modernebb várospolitikai kialakításának társadalmi feltételei”.¹⁷⁸ Nagyváros és egyetemváros született, mert az akadályokkal szegélyezett rögzös út, amelyen egy „cívismentalitású” település a céljához érkezett – a 20. században remélhető városi kvalitásokig – mégiscsak vezetett valahonnan valahová. Ezek szerint a polgárosodásnak létezett egy sajátos, belső fejlődésből eredő útja, amelynek eddigieknél alaposabb gazdaság-, társadalom-, és mentalitástörténeti feltárása talán világosabban definiálhatná számunkra a debreceniség lényegét. Balogh István nyomán úgy vélem, e fogalom tartalmához sorolható, hogy a helyi parasztpolgári közegben erőteljesen érintkezett a szóbeli és az írásbeli, a népi és a városi kultúra,¹⁷⁹ a klasszikus, a biblikus és az európai műveltség, amelyeknek létrejött egy jellegzetes szintézise,¹⁸⁰ és az generációkon át széles körben hatott. Ha a debreceniség fogalma valóban létezik, jelentésének több köze van a polgárosulás önálló magyar útjához, mint irodalmárok dühös jelzőihez. Mert ez a település „a régi magyarság legnagyobb [...] városalkotó művei” közé sorolandó.¹⁸¹

A „hamis tanú” és az idegen

Míg Debreczeni Attila *A debreceniség mintázatai* című fogalomtisztázó tanulmányában feltette a kérdést, hogy vajon a debreceniség fogalma „megnevez-e valami létezőt, avagy inkább maga konstruálja azt”, addig Lakner Lajos megkísérelte „a megnevezett létező” olyan tartalmainak igazolását, amelyek az ország többi városához képest egyedi és kirívó jellegzetességként jelennek meg előttünk.¹⁸² A szerző korábbi munkájában Kazinczy pejoratív toposszá vált, „évszázadon keresztül [...] továbbélő” vádjáról¹⁸³ szólt, ezúttal már a Debrecennel kapcsolatos későbbi leírások Kazinczy tételeitől függetlenednek, így a korábbi írott szövegek (szokatlan módon)

¹⁷⁷ BELUSZKY Pál, *A polgárosodás törékeny váza: Városhálózatunk a századfordulón*, Tér és társadalom, 1990/3–4, 13–56.

¹⁷⁸ IRINYI, *A debreceni cíviss gondolkodása*, i. m., 55.

¹⁷⁹ BALOGH, i. m., 18.

¹⁸⁰ E szintézis kiemelkedő kulturális példája Csokonai Debrecenben szerzett sokrétű és bámulatos műveltsége – természettudományoktól a geográfián át a zenéig, Anakreontól a biblikus allúziók sokaságán át Rousseau-ig és az európai kortársak műfordításaiig – akinek költészetét a szervesen hozzátartozó parasztpolgári elemektől kívánta a széphalmi mester megtisztogatni.

¹⁸¹ Szabó István történetész idézi JULOW Viktor, *Csokonai Vitéz Mihály*, Bp., Gondolat, 1975, 17.

¹⁸² LAKNER, „Másokhoz az idegenség, / Bennem késértő ellenség”, i. m., 154–168.

¹⁸³ LAKNER, *Az Árkádia-pör*, i. m., 9.

nem hatnak a későbbiekre.¹⁸⁴ Valóban nehezen igazolható, hogy egy tekintélyes írónak vagy a széphalmi ítéletet végrehajtó Toldy Ferencnek (domináns pozícióból) milyen befolyása volt a véleményformálókra és így a közvélemény alakulására. A megváltozott koncepció szerint a bírálatok csupán a közvélekedés részét képező „köztudomású” dolgokat fejezik ki¹⁸⁵ (előzmények nélkül) az archaikus gazdálkodású, sáros-poros településről.

Annak ellenére, hogy a régi debreceniek Balogh István szerint feltétlen azonosulást vártak az „idegenektől”, kritikus írásokban is szép példáit látjuk a jövevények asszimilációjának és befogadásának. Beilleszkedtek az idegenből érkező tőkésdinasztiák, a Kontsek, a Rickl, a Sesztina és a Julow családok, mint ahogy a szóban forgó tanulmányban említett Csanak József leszármazottai is elfogult debrecenieké váltak. Lakner Lajos mégis az idegenséget, a kirekesztést választotta *A debreceniség mintázatai* kötetben megjelent írása címében is kiemelt vezérmotívumként: „Sokszor bennem hamis tanú / Más ellen a gonosz gyanú. / Másokhoz az idegenség, / Bennem késértő ellenség.” Felmerül a kérdés, hogyan szolgálhat egy hódmezővásárhelyi lelkésznek Kolozsvártól Pozsonyig megjelenő műve a „kirekesztő” debreceniség kifejezésére? Szőnyi Benjáminnak a kegyesség gyakorlását szolgáló, *Szentek hegedűje* című kötete ugyanis csupa olyan részletet tartalmaz, mint minden keresztyén ember imádsága: a bűnök és vétkek megvallását, Isten dicséretét, segítségül hívását. Az idézett éneknek távolról sincs köze etnikai vagy felekezeti alapú idegenséghez, amelynek cégeréül szolgál.¹⁸⁶ Strófái közül százával lettek volna idézhetőek olyan sorok, mint „Szeretem felebarátom; / mert benne képedet látom”, sőt az is, hogy „Ha üldöztetem a’ Te nevedért, / El-tűröm azt-is a’ Te kedvedért.” Hasonló idézetekre azonban a mondanó igazolására nem volt szükség.-

Természetesen azok a tények is továbbgondolást érdemelnek, amelyek Lakner Lajos nézeteinek valós támpontjait képezhetik. Az általam is érintett gazdasági és demográfiai tények ismeretében azonban aligha meglepő, hogy egy ötvenezres településnek kisvárosias jellege van, melynek belső körein belül mindenki ismer mindenkit, sőt a szenátorok, professzorok, nemesi-értelmiségi háttérű kereskedők között rokonkapcsolatok szövődnek, a személyes kapcsolatok és csoportérdekek pedig olykor felülírják a körön kívülről magasabbnak vélhető érdekeket. Rendre elmarad viszont

¹⁸⁴ A 18. századvég debreceni polgárainak vélhetőleg sejtelmük sem volt az intertextualitásról, ezt általános ismeretelméleti megfontolásból mégis másként látták: hasonló helyzetekre – amikor a dolgok a régi kerékvágásban haladtak – a klasszikus mondást alkalmazták, melyet maguk is napi gyakorisággal tapasztaltak: „Vacca vaccam sequitur”, azaz „egyik árkádiai jószág megy a másik után”.

¹⁸⁵ LAKNER, „*Másokhoz az idegenség, / Bennem késértő ellenség*”, i. m., 160.

¹⁸⁶ A kegyes énekszerző ritkán látja szükségét annak, hogy bibliai textusra hivatkozva pontosítsa sorainak jelentését. *A Szentek hegedűje* 1762-es kolozsvári kiadásának 84. lapján azonban közvetlenül a „hamis tanú” követő „gonosz gyanú” említése mellett (a mű több kiadásában is) az 1Tim 6,4 versére történő utalás található. A magyarázatos Biblia szerint ez a textus egy és ugyanazon gyülekezeten belüli szeretetlenségről, olyan tévtanítóról szól, akitől viszálykodás, istenkáromlás és gonosz gyanúsítás származik. Lásd *Biblia magyarázó jegyzetekkel*, Bp., Kálvin, 1996, 1451.

a kitekintés, hogy a többi (reformkori vagy 1867 utáni) „nagyvárosban”, a cívisvároshoz viszonyítva, mikor és milyen volt a sajtó jellege, illetve a nyilvánosság ereje, mikortól települhetett meg a zsidóság, a befolyásos körök között volt-e összefonódás, a helyi elitek esküdt ellenségei voltak-e saját érdekeiknek vagy sem, és így tovább.

Az idegenség debreceni problematikáját igazolandó hivatkozik a szerző Czoch Gábor kutatásaira is.¹⁸⁷ Ezúttal is ugyanazzal a megoldással találkozunk, mint a cím-választás esetében. A hivatkozott kötetben említés sem történik a cívisvárosról, sőt a szerző bőszégesen dokumentálja, hogy a 19. század végi és 20. század eleji tankönyvek, illetve összefoglaló történeti munkák minden településsel kapcsolatban, kivétel nélkül, egységesen és országosan a polgárság idegen voltát és a helyi elitrétegek összefonódását emelik ki. A szöveg mégis olyan értelmezést közvetít, amelynek hatására a felületes olvasó egy egész ország összes tankönyvében kimutatható, mindenkiről és minden hazai településről szóló összegzést speciális debreceni jelenségnek vélhet.¹⁸⁸

A tanulmányban vizsgált két kivételes életút természetesen eltér attól a képtől, melyet a szerző a város történetének adott korszakában, a helyi társadalom átlagáról felvázol. Csanak József és Déri Frigyes esetében rendkívüli adottságú, dinamikus személyiségekről van szó, akikről megtudjuk, hogy nyitottak az újításra, céljuk a nyereség, vállalják a kockázatot. Amiben különböznek profitorientált társaik többségétől: foglalkoznak a közügyekkel, áldozatot vállalnak a közösségért és ennek ellenére is vannak konfliktusaik. Indokolhatatlan általánosításokhoz akkor közelítünk, amikor a cívismentalitással ellentétes különlegességként jelenik meg az, amit minden vándorló debreceni iparoslegény mindig tudott: fontos dolog tapasztalatot szerezni a világban.

Dérinek csalódást okozott, hogy 1920. október 18-a és 1921 májusa között – a világháború, a terror, a román megszállás, az éhezés és a spanyolnátha rettenetes körülményei közül kiemelkedő városban – „még mindig” nem született döntés a gyűjteményét befogadó múzeum telkének ügyében. Lakner Lajos kutatásainak köszönhetően ma már feltételezhetjük, hogy „Déri zsidó származása hátráltatta a megoldást, erről pletykáltak”.¹⁸⁹ A kedvező közhasznú döntés végül megszületett. Ami az antiszemita vádakat illeti, a református egyház közvéleménye politikai értelemben erősen tagolt volt: megfért soraiban „a szocialista próféta” Jánosi Zoltán lelkész, a „thalykálmános” kuruc irányzat igen sok képviselője, a két világháború között is vezető egyházi pozíciót betöltő Juhász Nagy Sándor (a Károlyi-kormány egykori belügyminisztere)

¹⁸⁷ LAKNER, „Másokhoz az idegenség, / Bennem késértő ellenség”, i. m., 167.

¹⁸⁸ CZOCH GÁBOR, *A reformkori polgárság történeti emlékezete a 19. század második felében = Az emlékezet konstrukciói: Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*, szerk. CZOCH GÁBOR, FEDINEC CSILLA, Bp., TLA, 2006.

¹⁸⁹ LAKNER, „Másokhoz az idegenség, / Bennem késértő ellenség”, i. m., 165. Arra vonatkozóan sajnos nincs információ, hogy egy magyar nagyvárosban régen és most hány hónap alatt születik ilyen ügyekben döntés, az azonban valószínűsíthető, hogy Egerben és Kalocsán, valamint Rómában és Jeruzsálemben mindig mérlegelendő volt és lesz a szakrális centrumtól (például székesegyháztól) kétszáz méteren belüli telkek hasznosításának ügye.

és a magyar liberalizmus harcias képviselője, Baltazár Dezső is. Ráadásul a korszak mindhárom vezető református teológiai irányzata filozemita volt. Baltazár zsidóság melletti kiállásánál határozottabb gesztus más városokban és felekezetekben ekkoriban – a Déri Múzeum helyszínének kijelölése időszakában – aligha történt. Amikor a fehérterror idején elhurcolták a szegedi rabbit, a püspök (kiváló hebraista) vállalt szolgálatot a körükben. Baltazár 1920-ban „egyesítette a helyi törvényhatóság protestáns, zsidó és liberális elemeit”, 1920 tavaszán a Nagytemplomot zsinagógaként ábrázoló képek jelentek meg, a Hajdúföld „elzsidósodott Kálvinista Rómáról” cikkezett.¹⁹⁰ A református püspök 1921. január 22-én meg is kapta (a felekezeti hovartartozástól nehezen elválasztható) politikai választ, amikor a Nagytemplomban Kossuth székét és a rajta elhelyezett Zsoltáros könyvet fekáliával beszennyezték, a falakra és a toronyra „Üsd a reformátust” feliratú táblákat helyeztek.¹⁹¹ Az adott esetben ezért is méltánytalan az antiszemitizmus kapcsolatba hozatala Debrecen református hátterével.

Mint az alábbiakból kiviláglik, egyes vállalkozók és a debreceni mentalitás összeütközése leginkább a modernitáshoz fűződő eltérő viszonyulással fejezhető ki. Elképzelhető, hogy a gazdálkodással összefüggő életmód, Fazekas Mihály és más cívisek nézetei – „A boldog, ki fákat ültet” szemlélete – nem ösztönöz kellő aktivitásra. A hagyománytisztelő cívismentalitás megkímélte a Hortobágyot,¹⁹² és ezt ma még egy ökológiai világkatasztrófa határán sem méltányoljuk eléggé, mert a kizárólagosan profitorientált sémák presztízse még talán működhet egy generáción át. Természetesen a cíviseknek meg sem fordult a fejükben, hogy „progresszívek” volnának, vagy legalábbis jól tesznek a világgal, amikor a befektetés nélkül is jól jövedelmező, kövületként megőrzött, archaikus legeltető állattartást választották, akkor sem, ha ma már jól látható a gazdaságtörténeti munkákban vehemensen hiányolt piacorientált szemlélet hatása. A vitatott tanulmányban idézett definíció szerint „[m]odernnek lenni annyi, mint olyan környezetben találni magunkat, amely kalandot, hatalmat, örömet, növekedést, saját magunk és a világ átalakulását ígéri”.¹⁹³ Napjainkban azonban filozófiai írók változatos kórusa kezeli befejezett tényként (a társadalmak szövetét is roncsoló) modernitás mély válságát és az iméntiekre tekintettel sem véletlen az, hogy „modernitáskritika legmarkánsabb vonulatának névjegyén manapság az »ökológia« kifejezés díszleg”.¹⁹⁴ Lakner Lajos azt is sérelemnek tekinti, hogy Déri Frigyes (illetve

¹⁹⁰ A Hajdúföld cikkei egy táborként írták le a szabadkőműveseket, a zsidóság és Baltazár híveit. A püspök bizalmasai 1920 decemberében a közigazgatási bizottság öt helyére Baltazár, Dégenfeld és Márk Endre mellett Fejér Ferencet, a zsidó hitközség elnökét, valamint Steinfeld István zsidó földbirtokost választották. *Debrecen története, 1919–1944*, szerk. TOKODY Gyula, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács VB, 1986, IV, 193–196. Legutóbb lásd VESZPRÉMY László Bernát összefoglalóját: *Kik gyalázták meg száz éve a debreceni Nagytemplomot?*, Mandiner, 2021. január 22., https://mandiner.hu/cikk/20210131_debrecen_nagytemplom_baltazar_dezso (Letöltés: 2021. május 2.)

¹⁹¹ *Debrecen története*, 4, i. m., 195.

¹⁹² OROSZ, i. m., 65–66.

¹⁹³ LAKNER, „*Másokhoz az idegenség, / Bennem késértő ellenség*”, i. m., 166.

¹⁹⁴ LÁNYI András, *Az ökológia mint politikai filozófia*, Politikatudományi Szemle, 2012/1, 107.

az új világi intézmény) nem kapta meg a Kollégium múzeumát, pedig ő nem csupán a telket és a városi múzeumot, hanem az egyházi gyűjteményt is igényelte. Egyes modernitás definíciók tanulságaként nem zárható ki, hogy a debreceni református identitást hordozó emlékeket mégiscsak szerencsésebb abban a közegben megtartani, amely teljes jelentésük ismeretében őrzi őket. Így talán elkerülhetik Szőnyi Benjámint fentebb idézett, hamisan tanúskodó szentjeinek sorsát.

Akik e témában mindeddig véleménynyilvánítottak, súlyos kérdésekkel szembesültek: „két világ és két kultúra” összeütközéséről, „a hagyományok szerepéről”, népről és nemzetről, elitről és gyűlöletes tömegekről, egy polgáris és egy plebejus irány feszültségeiről, esetleg a progresszió és a parlagiság konfliktusáról beszéltek, megint mások a nyugati és keleti orientáció mérkőzését vagy a népi–urbánus ellentét első csíráit érzékelték.¹⁹⁵ Meglehetősen sokan látják úgy, hogy ez a vita – amelyben Kazinczy jóslata szerint „Debrecennek is lesznek pártosai, lesznek nékem is”¹⁹⁶ – soha nem érhet véget, mert olyan „erővonalakat”, nem csekély mértékben politikához, világlátáshoz, ízléshez, szocializációhoz kapcsolódó, etnikai és vallási töltetű indulatokat érint, amelyek még sokáig megoszthatják kultúránkat.

GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND

művelődéstörténész

A Tiszántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek nyugalmazott igazgatója
gszabob@gmail.com

From Polemics to the Wrath of Grammarists, from Debreceness to Civic Mentality

Abstract: One of the central questions of both the *A debreceniség mintázatai (Patterns of Debreceness)* conference and its subsequent 2020 edited collection was the background of the conflicting relation between Ferenc Kazinczy and the intelligentsia of Debrecen. The city followed the path of organic cultural development, based upon its traditions, country town impulses and inner development. The opposition promoted the modelling of western societies, as well as implementing their literary characteristics based upon the aesthetic qualities of western-European languages: all these led to nationwide outcries reminiscent of the heated polemics. The local intellectuals, referring to the profane populace and the idea of the language’s “collective precedence”, stepped up against the elite who interpreted taste as an objective factor. This is how in the 18th century the most populous and major

¹⁹⁵ Elsők között Julow Viktor érzékelt, hogy a vita résztvevői valójában nem arról szólnak, amiről beszélnek. Lásd JULOW, *Fazekas, i. m.*, 322. A főszövegben felsorolt világnézeti ellentétpárok egész csokrát gyűjtötte egybe RADNÓTI, *i. m.*, 487.

¹⁹⁶ BALOGH, *i. m.*, 27.

city of traditional Hungary was scape goated. In the conflicts even Lajos Domokos, who was educated at western universities, spoke four languages and translated Fénelon, the mayor of Debrecen, was labelled as the embodiment of plebeian provincialism. The paper also considers the effect of the church on xeno experience in the city with reformed majority, and then it follows certain characteristic statements - in relation to the in the volume often mentioned assessment of civic mentality – up until the First World War.

Keywords: regional effects of Debrecen in the 18-19th centuries, civic mentality (“provincial citizen” mentality), local society, Debreceni Grammatika, Ferenc Kazinczy, Lajos Domokos

DOI: 10.37415/studia/2021/1-2/277-311.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)